

ДАНИЛ МАКЕЕВ

КЫРГЫС ТОЛООНУГАР КӨРСҮҮҮ

Данил Макеев

Кыргыз толоонугар көрсүһүү

«Айар»

Макеев Д. Н.

Кыргыз толоонугар көрсүһүү / Д. Н. Макеев — «Айар»,

ISBN 978-5-7696-6639-1

Кинигэбэ сэрии ыар сылларыгар олох ыарахаттарын, хоргуйууну саха дьоно киһи бодотун сүтэрбэккэ, тус бэйэлэрин кыһалжаларын умнан туран, биир сомоҕо күүһүнэн фашистскай халабырдыттары утары охсуһан улуу Кыайыны уһансыбыттарын туһунан кэпсээннэр уонна араас суруйааччылар айымньыларын тылбаастара киирдилэр. Билигин муунтуу кэмигэр бу айымньылар эдэр ыччакка кытаанар санааланарга, дойдуга бэриниилээх, хорсун-хоодуот буоларга үтүө холобур буолаллар. В данной книге повествуется о суровых военных годах, когда несмотря на все тяготы, лишения, ужасы войны, люди оставались людьми, не теряли своего человеческого облика и единой силой ковали Победу. Особенно актуальной тема становится сейчас, когда страна снова переживает нелегкие времена и во главу угла становится честь, любовь к родине и единение народа.

ISBN 978-5-7696-6639-1

© Макеев Д. Н.

© Айар

Содержание

КЭПСЭЭННЭР	5
Муус чопчу	13
Үөлээннээхтэр	18
Хараҕа Суох	29
Конец ознакомительного фрагмента.	32

Данил Николаевич Макеев

Кыргыз толоонугар көрсүһүү

КЭПСЭЭННЭР

Ат хараҕа (кэпсээн)

Тохтоло суох титигирии испит сотуонах¹ тосту ыстанан, хатан тыас өрө тачыгырыы түһэ-этин кытта, Баһылай төбөтүгэр баахыла курдук ойуулаах тимири хангас атабынан иннин диэки тэбэн «лас» гыннарда.

– Тырр-ррр! – дии-дии муоһатын чиккэччи тардан аттарын тохтоотто. Охсор массыына кэннигэр түспэт гына туруору аннылыбыт, аллара өттө уһуктаах, үөһэнэн ачаахтаах, өр туттуллан атырдыах угунуу килэрийбит сонос соҕус тайынаах маһы сулбу тардан ылан, аттар иннилэригэр тийэн дысыланы² өрө көтөҕөн баран, тирээн кэбистэ. Муоһатын арааран, бостуруонка³ ингиннэриллибит хараҕа мастарын сулбурута тыытан, түөс быаларын сүөрэн, хомууттарын, сэдиэлкэлэрин устан аттарын сыгыннахтыы оҕуста уонна чугас соҕус үүнэн турар үөккэ сиэтэн илдьэн баайталаан кэбистэ. Охсоругар төннөн иһэн, арҕаангы тыа баһыгар олорон эрэр күн уотуттан хараҕа саатан чарапчылана-чарапчылана төһө киэн сири оҕустарбыппынай диэн алааһы эргиччи көрдө. «Сотуонаҕым тостубатаҕа буоллар, бүгүн бүтэриэ эбиппин ээ» дии санаата уонна массыынаҕыгар кэлэн, дыааһыктан күлүүстэрин ылан тостубут сотуонаҕы өһүлэн киирэн барда. Балачча өр букунаһан устан ылла уонна аны икки төбөтүгэр ингиннэриллибит тимирдэрин өһүллэ. Ангы-ангы барбыт сотуонах маһын аттарын баайбыт үөтүн төрдүгэр илдьэн кыбыта аста, онтон бүгүлэхтээн биир кэм өрө кэҕинни турар аттар хонорууларыгар түспүт күлүмэннэри ытыһынан ньылбырыта сотоот, туомтуу баайбыт көн-төстөрүн төлө тарта. Эргилиннэрээт, хангас илиитинэн Буулуур сийиттэн тайанан эрэгэ дылы этэ да, биирдэ ат үрдүгэр баар буола түстэ. Улаанай көнтөһүн уонна били тимирдэрин уна илиитигэр туппунан отууламмыт сири диэки сиэллэрэн дыгититэ турда.

Отуутугар тийэн аттарын лаглайбыт баай хатынҕа баайталаан баран, хап-хара буолуор диэри хоруорбут алтан чаанньыктан куруускаҕа чэй куттан ыймахтаата. Онтон эргэ куулга суулана сылдыар, Чохороон Сүөдэр өссө былырыын бэлэмнээбит хатын мастарыттан талан ылан, санга сотуонах онорбутунан барда. Чохороон оҕонньор сотуонахха аналлаах хатын маһы эрдэттэн суоран бэлэмнээн баран, сылы быһа хотон муостатын анныгар уган ииккэ сытыарар үгэстээх. Онтон сыһыа хатарар. Оччоҕо маһа ыс араҕас дьүһүннэнэр, муос курдук кытаатар. Ол үрдүнэн дьэ ити тостон хаалар.

Сотуонах баһыгар олордулар, икки мас хамыйаҕы утары туппукка маарынныыр тимирдэри туттарар сурууп хайаҕастарын чүүччүнэн үүттүү олодобуна, Улаанай хонос гынан баран, Тыһаҕас Өлбүттэн киирэр аартык диэки көрө-көрө «ho-ho-ho» диэн инэрсийэн ылла. Баһылай үүттүүрүн тохтотон ол диэки көрбүтэ: биир агтаах киһи иһэр эбит. Өр-өтөр буолбата, холкуос бэрэссэдээтэлэ Уйбаан Дьэрэмийэбис дибдитэн тийэн кэллэ. Атыттан түһэн сонос соҕус тииккэ баайа туран:

– Дорообо, Баһылаай. Баһаам сири оҕустарбыккын дии, – диэтэ.

¹ Нууччалыттан киирбит өйдөбүл, шатун.

² Нууччалыттан киирбит өйдөбүл, дышло.

³ Аты, холобур, от охсор массыынаҕа, тэлиэгэҕэ (ойоҕос аты) эбэтэр боромньуга көлүйөн состорор быалар.

– Дорообо, дорообо! Бүгүн бүтэриэм диэбитим да, сотуонафым тостон хаалла дии. Хайа, туох сонуннааххын, Туруйалаахтар төһө оттоннулар? – диэн биирдэрэ үлэлиирин кубулуп-пакка олорон туоһуласта.

– Сонун суо-о-х, – диэн унаарытан баран, Уйбаан Дьэрэмийэйбис оллоон таһыгар сытар дүлүнгэ олорунан кэбистэ. Иннэх гынан сонун унга сизибигэр илиитин уган саппыйатын таһа-аран, хамсатыгар табах уруунна. Табаһын уматтан, күп-күөх буруону үрэн унаарытан баран: – Туруйалаахтар син оттоотулар. Быйыл былырынгы курдук буолуо дуо, от үүнүүтэ арыый курдук, – диэтэ.

– Сэриибит хайаата?

– Ээ, дьэ кыргыһы кытаанаҕа быһылаах. Бэҕэһээ иһитиннэрбиттэринэн, биһиэннэрэ Өрүөл уонна Биэлгэрэд куораты босхолообуттар, – диэн баран чочумча сангата суох олоро түстэ. Онтон көхсүн этитэн баран: – Биһиги холкуостан Мантылымыанҕа, Сиидэркэҕэ, Араатар Арамаанҕа, Боккуойа уола Уһуннаайыга уонна эйиэхэ бэбиэскэ кэллэ, – диэтэ итиэннэ табаһын буруотугар чачайан сөтөллөн хаксайда, ол быһыгар сүүһүн аннынан уоран Баһылай диэки көрөн ылла. Киһитэ уһанарын тохотон, сотуонаһын үүтүн бэркэ сыһыйан көрөн олордо, онтон ньилбэгиттэн мас сыһын тэбии-тэбии туран чаанньыктан чэй куттан истэ уонна эмиэ табахтаары саппыйатын хостоото.

– Хаһан барар үһүбүт?

– Өйүүн оройуон киинигэр баар буолуохтаах үһүгүт. Өссө арҕаа ытыллар аттары илдьэ кириэхтээххит. Биһиги холкуоска алта акка сыыппара түһэрбиттэр.

– Хайа аттары ытарга быһаардыгыт?

– Билигин көлө барыта окко сырыттаҕа дии, хайыахпытыг биригээдэлэртэн биирдии аты ыларбытыгар тийэбит. Эн Улаанайын илдьэ барыан этэ, манна кинини кыайа тутан илдьэ сылдьар да киһибит суох курдук, – диэтэ бэрэссэдээтэлэ.

Баһылай соһуйбут курдук киһитин диэки хайыһа түстэ, онтон тугу да сангарбакка умса туттан олорон табахтаата. Балачча өр олорбохтоон баран, оргууй туран иһэн:

– Массыынабын кимиэхэ туттарабын? – диэтэ.

– Киһилии киһибит да суох. Сарсын Балааһыйаны кэлээр диэбитим.

– Улаанай оннугар хайа аты илдьэ кэлэрий?

– Сөдүөт охсорго барар ат булан биэриэх буолбута. Буулуурдуун тэннэ хаамсар атта булаар диэбитим.

– Сарсын Арыылааһы оҕустарыахтаах этим, бүгүн бу алааһы бүтэриэм дии санаабытым. Сотуонаһын онгордохпуна бүтэрэн кэбиһэрим дуу...

– Ээ, итини Балааһыйа да ситэриэҕэ. Эн сотуонаһын онорон баран дьиэлээ, доҕор, – дии-дии Уйбаан Дьэрэмийэйбис туран атын диэки хаамта.

* * *

Аһыйах хонугунан оройуон кииниттэн сэриигэ барааччылар сэттэ уонча аты сорохторун миинэн, үгүстэрин холбонон Ийэ дойдуларын көмүскүү кый ыраах сэриигэ аттаммыттара. Икки күн айаннаан өрүс кытылыгар, Ороссолуодаҕа кэлбиттэригэр уонча киһини, ол иһигэр Баһылайы, аттары көрөн-истэн айаннырга дьаһайан баран, атыттары Бэстээххэ илдьибиттэрэ. Баһылайдаах өрүстэн чугас, ортотугар туруйа хараһын саҕа быыкайкаан көлүччэлээх балачча киэн хааччахха турар түөрт сүүсчэкэ аты көрбүттэрэ-истибииттэрэ. Итиччэ элбэх сылгы хааччах отун дэлби кирэн хара буорунан көрдөрбүттэр этэ. Күн ахсын үс хотуурдаахтарынан солбуһа сылдьан талах быһын, өрүс хааһын отун охсон, тэлиэгэҕэ тийэн аҕалан аттарын аһаталлара. Бэйэлэрэ балааккаларга утуйаллара. Ити курдук нэдиэлэттэн ордук олорбуттарын кэннэ, биир түүн баарса соһуулаах борохуот кэлбитэ. Сарсыарда халлаан сырдыаһыттан түүн үөһүгэр диэри аттары баарсаҕа тийии буолбута. Өрүү сыһыга-хонууга көнгүл-босхо сылдь-

ыбыт дьөһөгөй оҗолорун синнийгэс тыраабынан баарсаҗа киллэрэллэригэр сыралара-сылбалара быстыбыта. Онуоха эбии тимир баарса аттар үктэннэхтэрин аайы өрө лүһүгүрүү түһэрэ. Тыраапка киirimээри сиргэнэн чохчороннуу, өрө холоруктуу сылдыар аттар эрэйдээхтэри борохуот мотуруостара сэттэли этээстээх маатыраны түһэрэ-түһэрэ, анаан быстыбыт уһун, имигэс талахтарынан түбэһиэх быһыта сынньалларын көрө-көрө, Баһылай уйулҗата хамсыы сыспыта. Аттар да дэннэниэх, киһини да тэлсиэх курдук алдыархайа этэ. Ол иһин Улаанайы бэйэтэ, кими да чугаһаппакка, көнтөһүн адьас сыһаабын анныттан тутан, хоноруутуттан имэрийэн уоскута-уоскута сиэтэн киллэрбитэ. Түүнү быһа өрө мөхсөн баран, сарсыардаангы үөлдүөлгэ аттары ыга симпит баарсаларын биир муннугар кыбыллан айанна туруммуттара.

Борохуот хонноругар үс төгүл үөгүлээн хайа баран, хаһан да итинник тыаһы истибэтэх дьөһөгөй оҗолоро сиргэнэн өрө хаһынҗыраспыттара, үгүстэрэ төрөөбүт төрүт кытылларыттан букатыннаахтык араһан эрэллэрин билбиттии ис-истэриттэн имэннээхтик ингэрсийэн ылбыттара. Сүүһүнэн сылгы киһи этин сааһа аһылларыны ингэрсийэн, кистээн дырылатыылары Баһылай сүрэҗин бүргэһинэн дьөлө кэйбиттии ньүөлүппүтэ. Баарса сылгылар кистээн дырылатыыларынан доһуһуолланан оргууй үөскэ киирдэр киирэн барбыта.

Баһылай оргууй тэйэн иһэр кытылы көрөн туран кыһын Маайыһы, уолун Ньюкууһу олус сытытык, хараҗар адьас субу көстөн кэлэллэрини санаан ылбыта. Кэргэнэ Өкүлүүн Ньюкууһу төрөтөн баран сыыстаран, уола үһүгэр сырыттаҗына өлөөхтөөбүтэ. Онтон ыла Баһылай оҗолорун ийэтинэн бэйэтэ көрөн-хараһан олорбута. Кыһына быйыл аҗыһын, уола биэһин туолбуттара. Аҗалара сэриигэ бараары атын миинэригэр эбэлэрин икки өттүгэр сэрбэһэн туран хаалахтаабыттара. Маайыс хараҗа тобус-толору уунан чаалыйбыт этэ. Ньюкуус эмиэ нэһиилэ кыатанан тураахтыра. Баһылай ону көрөн кэнэриитэ кычыгыланан, хараҗа туманныран ылбыта, ол иһин атын миинээт, эргитэ тардан тинилэхтээн кэбиспитэ.

Борохуот үөскэ киирэн, бытааннык да буоллар сүүрүгү өксөйөн барбыта. Субу соторута аҗыта араһыбыт кытылларын үрдүк мыраанын кэтэҗиттэн, үөскэ киирэн эрэр баарсаны тиһэҗин көрөн хаалыан баҗарбытты күн сырдык иитэ быган тахсыбыта...

Баарсаҗа ыга симиллэн иһэр аттары туох аанһа аһаты кэлиэҗэй. Биирдэ эмэ арыыга тохтоон аҗыйах хотуурунан ыксал бөҗөнөн от охсон баарсаҗа таһалара. Онно да ыбылы симиллэн иһэр аттартан кытыыга турааччылар эрэ тиһинэллэрэ, ортокулар үгүстэрэ маталлар этэ. Уунан устан истэллэр даҗаны, аттарын уулар кыахтара суоҗа. Биедэрэнэн ууну баһа-баһа палубаҗа халыччы ыһалларын өтөҗөлөрүн быһыттан сыпсырыһа сатаахтыыллара. Ити курдук киһилиин, сылгылыын улахан эрэйи көрөн Усть-Кут бириистэнигэр сүөкэммиттэрэ. Уһун унһуктаах айантан сынһата түһэр диэн суох буолбута. Эбии дьон кэлэннэр бириистэнтэн аттарын миинэрин миинэн, үүрэрин үүрэн айанна туруммуттара. Бэрт өр айаннаан Иркутскайга тиийбиттэрэ. Били, баарсаҗа суоһаан, ачыктаан бырдылара быста сыспыт сылгылар, хата, ара өл хаһан арыый сэниэлэммиттэрэ. Тимир суол станциятыгар тиийэн аттарын аны поездка тиийбиттэрэ. Вагоннарга тиийи баарсаҗа тиийэрдээҗэр өссө эрэйдээх буолбута. Аттар биир-биир сиэтэн киллэрэллэригэр сиргэнэн өрө мөхсүү бөҗө буолбуттара. Нуучча саллааттара обургулар уончалы буолан саба түһэн, ыһытаан-хаһытаан, кырбаан төрүт да өйдөрүн таһаарбыттара. Ол да буоллар аҗыйах чааһынан тиийэн бүтэрбиттэрэ. Вагоннара, хата, анал оноһуулаах – уу кутар хоруудалаах уонна от уулар күкүр курдуктаах этэ.

Баһылай өрө мөхсө сылдыар Улаанайы нэһиилэ сиэтэн киллэрэн баайан баран, хонорууттан имэрийбэхтээн, арҗаһыттан таптайбахтаан ылбыта. Ата эт-этэ салыбырас буолуор диэри куттаммыт, уу чаккырас буола тириппит этэ. Сиэбиттэн суухара ылан үнүлүтэн көрбүтүн сиэбэтэҗэ. Буспут сугуннуу көҗөрүмтүйэн көстөр бүлтэспит араһтарыттан бөп-бөдөн, ыһыраас таммаһтар мөлбөрүһэн түспүттэрэ. Иччитэ, ону көрөн, кэнэриитэ кычыгыланан, хараҗа ууланан кэлбитин биллэримээри ханас ытыһынан сирэйин ньуххаммыта буолбута. Онтон вагонтан ыстанан түһэн тэйиччи соҗус күүтэн турар дьонугар сүүрэн истэҗинэ, кэннигэр Улаанай сайыһан кистээн дырылатара иһиллибитэ...

Улаанайы түөртээбэр, сэрии буолуо икки сыл иннинэ айааһаабыта. Тон үүт курдук араҕастыйан кестөр сиэллээх-кутуруктаах, арҕаһын диэки кытархайдангы саһархай түүлээх, уһун систээх, биир күдьүс мөкүнүк быһыылаах-таһаалаах соноҕоһу маннай быаҕа-туһааха үөрөспитэ. Онтон киһи тутарыгар-хабарыгар кыһаллыбыт буолбутун кэннэ ыңгырдаабыта. Көнтөһүн баҕанаҕа кылгас гына ыга тардан, кутуругуттан күрүө ортоку сиэрдийэтигэр ыксары баайан баран, арҕаһын таптайбахтыы-таптайбахтыы бототун уурбута, онтон ыңгырын саба бырахпыта. Соноҕоһо, хараҕын дьиэгэничи көрөн, хаһыгыры-хаһыгыры мөхсөн көрбүтэ да туһа суох буолбута. Ыңгыр холумун ыга тардарыгар өсөһөн ыйылы-ыйылы чохоччу туттан туран, олус күүрэн ап-араҕаһынан бычык-бычык ииктээн тыккыраппыта. Уоскуйбутун кэннэ ордуу быатын-туһаһын холкутаппыта уонна ити курдук ыңгырдары хоннорутта. Үстэ хаста итинник албаһынан ыңгырдаабытын кэннэ ата оччо мөхсүбэт буолбута.

Мииниэн иннинэ бэрэмэдэйгэ буор ыңгырдан баран, сиэтэ сылдьан хаамтарбыта. Ити былаһын тухары атын кытары киһи курдук кэпсэтэ, мөхсөөрү гыннаһына буйа сылдыбыта. Бастаан миинэригэр ата мөбүөх, өрүтэ тэбиэх курдук гыммытыгар буйан ордоотообутугар тохтообута. Ыңгырга үөрэтэ түһэн баран, аны сыарҕаҕа көлүйбүтэ. Соноҕосторо хомуут кэт-эрдэллэрин абааһы көрөн, мөхсүү бөбөнү мөхсүбүтэ. Ыһы-хаһы, мөбүү-этии бөбөнөн нэһиилэ көлүйбүттэрэ. Сэргэттэн төлө тардааттарын кытта, өрүтэ турбахтаабыта, баһын бул-куйа-булкуйа туора-маара ыстаналаабыта, онтон үүнүн тимирин хам ытыран баран, айан суолун устун сүүрэн быыппастыбыта. Ол иһэн эмискэ тонгуу хаарга туора ыстанан тахсыбыта. Өлүү түбэлтэлээх былыргы өтөх төнгүргэһэ хоройон турарыгар сыарҕа ылаһыттан ингэн «хачыгыр» гына түспүтэ да, олгуобуйа сыарҕа атаҕар бааллыбыт быата быһа ыстанан, тиэрэ түһэ-түһэ муһатын тарда испит Баһылай хаарга төбөтүн оройунан барбыта. Аһыйах саһаан сиргэ муһатыттан соһулан иһэн, ытан кэбиспитэ. Ата, халдыаһыны өрө сүүрэн бурҕайан тахсан, тыаҕа түспүтэ. Баһылай, ойон тураат, хаарын-сиирин да тэбэнэр бокуойа суох атын кэнниттэн сүүрэн мочоохтообута, ыраах быраата аах сырсан иһэллэрэ. Атым маска атыллара буолуо диэн сүрөҕэ айаҕар тахса сыспыта. Хата, ойуурга наһаа ырааппакка быатыттан маска ингэн өрө мөхсө турарын булан, нэһиилэ арааран төттөрү сиэтэн киирбиттэрэ. Икки ылаҕа тостубут сыарҕаларын хаттаан онорон, күөлгэ ойбон алларан сул баһананы олордон тонгорон, ох курдук онгостон үһүс күннэригэр аттарын хаттаан көлүйбүттэрэ. Эмиэ хомууту нэһиилэ кэтэрдэн, биир олгуобуйаны тосту тэптэрэн сор бөбөнөн көлүйбүттэрэ. Быатын төлө тардааттарын кытары, соноҕосторо иннин хоту сүүрэн быыппастыбыта. Быраатынаан сыарҕаҕа оло-рор Баһылай биирдэ хаар күдэрик иһигэр баар буола түспүтэ. Соноҕос, кини да буоллар, икки киһи олорбут сыарҕатын сааскы тонгуу хаарынан соһон өр сүүрбэтэҕэ. Күөл саҕатыгар тийи-итэ уоҕа хараабыта, муһаны истэр буолбута. Күөлгэ өссө биирдэ эргийэн, сүүрбэккэ, сиэлэн тамайар буолбутун кэннэ айан суолугар салайан киллэрбиттэрэ. Ити курдук күн аайы өсөһөн туран көлүйэн сыһа мөхсөрө аһыйаан, айааһыргыра тохтоон барбыта. Хаар барыта ат атынан буолбута.

Сайын окко киирэн баран, аны охсорго айааһаабыттара. Төрүтчүтүнэн охсорго үөрүйэх, элбэх аты айааһырга ойоҕос ат буолбут бөдөн-садан Боронкууһу көлүйбүттэрэ. Улаанай, сыарҕаҕа көлүллэ үөрэммит буолан, көлүйэллэригэр туран биэрбитэ. Онтон хаамтарбыттарыгар охсор тыаһыттан сиргэнэн чохчойо-чохчойо түспүтэ. Боронкуус кинини кытары тэнгэ сүүрсүбэккэ, түөрт атаһынан дырэччи тэбинэн, хомуутугар сыһааһыттан ыйанан баран, сарылы-сарылы соһулла испитэ. Охсору уонна бэйэтинээбэр быдан улахан Боронкууһу соһон төһө өр сүүрүөй, сотору эстэн хаалбыта. Ол эрээри өрүтэ тура, туора-маары ойуоккалы сатаабыта. Ол кэмнэ Боронкуус ыйылы-ыйылы арҕаһыттан хабылаабыта. Ити курдук мөхсөөрү, сүүрээри гыннар эрэ, кырдыаҕас ат быһыта хабылаан биэрэ испитэ. Онон Улаанай омурҕан устата айааһыргыра баран, сыһа охсор татыгырыгыгар үөрэммитэ. Иккис омурҕанна төрүтчүтүнэн атын аты көлүйбүттэрэ. Бу сырыга Улаанай улаханлык мөхсүбэт-эҕэ. Кизэһэ уу чоккурас буола тириппит соноҕоһу сыгыннахтыы туран Баһылай:

– Дьэ, нохоо, аны ат атынан буоллун. Сарсын наһаа мөхсүбэт инигин, – дии-дии күөх отунан көлөһүнүн соппута, иб-ибигирэс буолбут холун, «Кыһыл өрт» диэн холкуостарын аатын бастакы буукубаларын кытарбыт тимиринэн сиэтэн түһэрбит бэчээттээх буутун имэрийбэхтээбитэ. Ити «КӨ» диэн бэчээти Баһылай бэйэтэ таптайан, иһэрдэн, уһун тимир уктаан онорбута. Онон холкуостарын сылгылара бары итинник бэлиэлээх этилэр.

Улаанай айааһанан үтүөкэннээх көлүүр ата буолбута эрээри, Баһылайтан ураты кими да билиммэт этэ. Барыларын тиийинэн, туйағынан көрсөрүн абааһы көрөн, кэлин ким да миинэ, көлүнэ сатаабат буолбута. Онон кыһыннары, сайыннары Баһылай илиитигэр киирбитэ. Баһылай сайылыкка тахсыы сағана буор оһоһхо тимир уһаарара, ол тааһын биэс-алта көстөөх сиртэн сыарбаға тиэйэн, эбэтэр акка ыңырдан ағалара. Онтунан кыһын холкуос араас тэрилин онорон, буор сыбахтаах кыракый балағанга кыстык тыаһа чаныйан олороро. Онтон сайын косилканан от оғустарара. Кини кыһа уотугар кытарбыт, тимир суоһугар хараарбыт тарбахтардаах хатыылаах ытыһынан хоноруутун, моонһун имэрийдэбинэ, Улаанай таптатан харағын симэн, баһын ньолбоччу туттан баран туран биэрэрэ. Оттон кыһынын кырыаччынан түүтүн тараатағына, моонһун токутан, түөрт атағын бадьаралыы үктээн, кутуругун хоппоччу туттан адьас хамсаабакка турара. Кэлин били улаан дьүһүнэ сүтэн, түүтэ-өһө муус манган буолбута.

* * *

Баһылайдаағы Мальта диэн тимир суол станциятыгар тиэрдэн сыл аһаара курдук үөрэтэ түһээт, фронтта аһарбыттара. Ленинградскай фронтта тиийбиттэрэ ағыах хоһоотун кытта, өстөөгү утары улахан кимэн кирии сағаламмыта. Баһылай кыргыһыга киирээт, бастакы күн бааһыран госпитальга түбэспитэ. Икки ыйтан ордук эмтэнэн үтүөрбүтүн кэннэ аны артиллерийскай чааска анаабыттара. Онон 76 мм буусканы соһор аттарга ездовой буолбута. Бууска передогар түөрт аты көлүйэллэрэ. Бинтиэпкэ тутан баран «Ураа!» хаһытыы-хаһытыы сүүрэр курдук буолуо дуо, арыый да куттала суоға. Ол эрээри сэри аата сэри. Манна да күн аайы өлүү-сүтүү тахсар этэ. Ордук өстөөх сөмөлүөттэрэ сытайан туран бултаһаллара. Сорох күн саллааттар «араама» диэн ааттыр разведчик сөмөлүөттэрэ күнү быһа үрдүлэригэр тарылыра. Онон буускаларын кичэйэн кистииллэрэ. Үрдүнэн сизккэ тардан баран, отунан-маһынан, сэбирдэбинэн маскировкалыыллара.

Баһылай эбээһинэһинэн буусканы соһор аттары көрүү-исти, салайыы, кыргыһы кэмигэр сэнэрээттэри таһы этэ. Бууска передогар сүүрбэ биэс сэнэрээт киирэр анал дьаһык баара. Ону таһынан станиһа үстүү сэнэрээттээх икки-үс дьаһыгы баайаллара. Айанһылыларыгар Баһылай инники хангас аты миинэн иһиэхтээгэ. Ардыгар буускаларын суһаллык атын сиргэ илдээн туруора охсор бирикээс кэлэрэ. Дьэ, оччоғо туттуу-хаптыы кытаанаға буолара. Передокка көлүллүбүт аттары туос бөтөрөнүнэн түһэрэн сэнэрээт, буюмба тоғута тэппит онхойдорун быһынан эрийэ-буруйа сүүрдэн орудиетыгар тиийэ охсон наада буолара. Буускаларын холбуу, сэнэрээттэрин тиэнэ охсоот, ыйылыбыт сиргэ көтүтэллэрэ. Иннилэригэр-кэннилэригэр сэнэрээттэр, миинэлэр тоғута тэбэллэрэ. Тиийэн аттарын эргитэ тардара, дьоно буусканы араара охсоллоро. Баһылай тутта аттары куттала суох сиргэ илдээрэ, онтон тэлиэгэлээх атынан дьонугар сэнэрээттээх дьаһыктары илдээрэ.

Биирдэ инники кирбиигэ киирэн истэхтэринэ, миинэн иһэр ата табыллан төбөтүн оройунан барбыта. Баһылай атаға адаарыйбытынан буюмба тоғо тэппит онхойугар эһиллэн хаалбыта. Дьолго тугун да эчэппэтэгэ. Ойон туран дьонугар өлбүт ат быатын-туһағын араарарга көмөлөспүтүнэн барбыта. Буускаларын үс атынан состорон ыйылыбыт сиргэ илдээн туруора охсубуттара. Өстөөх туох да олус күүскэ ытыалыра. Тула өтгүлэригэр сэнэрээт, миинэ эстэн бурғаннаан олороро. Баһылай, төттөрү ыстаннаран кутталлаах сири аһан истэбинэ, сэнэрээт эмтэркэйэ аны биир атын иһин тэлэ тэбэн оһоғоһо субуллан хаалбыта. Инһэ гынан инники кирбииттэн иккиэйэх эрэ аттаах тахсыбыта.

Сэриигэ дьөһөгөй оҕолоро барахсаттар кэмэ суох өлөллөрө. Буулдыа, буомба, сэнэрээт аһылыга буолбуттарын таһынан ыран-быстан охтоллоро. Өлбүт, бааһырбыт аттары тута атынынан солбуйан иһэллэрэ. Адьас ыараханлык бааһырбыттары эрэйдэммитин диэн ытан кэбиһэллэрэ, оттон халымыр соҕустарын тыылга таһааран анал лазареттарга сүрдээҕин кыһаллан эмтииллэрэ-томтууллара. Баһылай өлбүт аттары көрдөбүнэ сүрэбэ нүөлүйэрэ, ардыгар мин Улаанайым эмиэ ханна эрэ буулдыаҕа табыллан охтубута буолуо диэн сүрдээҕин хараастан ылара. Ол эрээри сэрии будулҕана ити санаатын начаас кээр кыйдыра. Ити кэмнэ биһиги сэриилэрбит, өстөөхтөрү ыктар ыган, Белоруссия кыраныыссатыгар чугаһаабыттара.

1944 сыл бэс ыйа үүммүтэ. Биир күн Баһылайдаах чаастарын тыылга сынныаланна таһаарбыттара. Суунан-тараанан, дуоһуя утуйан абыраммыттара. Үһүс күннэригэр орудие-тын командири старшай сержант Тереховы уонна үһүс, төрдүс расчёт ездовойдарын кытары тэлиэгэлээх атынан санга аттары ыла барбыттара. Кыракый үрэби оломунан туораан тэйиччи көстөр дэриэбинэбэ тийбиттэрэ. Сотору улахан кимэн кирири буолуохтааҕа сэрэйиллэрэ. Онон сүтүктэрин толоруналлара, күн ахсын эбии сэп-сэбиргэл, техника, көлө кэлэрэ. Дэриэбинэ кытытыгар отучча ат баалан турар сиригэр тийбиттэрэ. Сержаннара тор курдук бытыктаах, кубарыйан хаалбыт гимнастеркатын түөһүгэр Кыһыл сулус уордьаннаах, фуражка-лаах, сааһыран эрэр старшинаҕа дакылааттаабыта. Онтон аттар баалан турар сирдэрин диэки барбыттара. Балачча өр аттары көрө-истэ түһэн баран, сержаннара Баһылайдааҕы ыңырбыта.

Баһылай, аттарга чугаһаан иһэн, төбөтүн сиргэ умса анһан утуктуу турар маһан аты хараҕа бэркэ таптыы көрбүтэ. Онтон буутугар «КӨ» диэн бэчээттээҕин көрөөт, түөһүн иһигэр туох эрэ көтүрү барарга дылы гыммыта. Көрбүтүн итэҕэйбэккэ таалан тура түспүтэ, онтон ордуу ат диэки хаампыта. Ат, киһи чугаһаан кэлбитигэр төбөтүн өрө көтөхпүтэ, таныытын тартаннаппыта, онтон эмискэ өрө холоруктуу түспүтэ, олус уйаҕастык кистээн дырылаппыта. Субу утары иһэр, саллаат танаастаах, түөһүгэр соҕотох мэтээллээх киһи кини иччитэ буоларын билбитэ... Баһылай хараһын уута халыс гына түспүтэ, тула өттө хайдах эрэ күөг-элдьийэн ылбыта. Туох да сангата суох, икки илиитин быластаабытынан бүтэһик биэс-алта хаамыыны умса бүдүрүйтэлээн тийэн, аты төбөтүтэн кууһа түспүтэ. Улаанай иччитин түөһүгэр төбөтүн аалыммахтаан, уна-хангас санныгар хардары-таары сынгааһын уурбахтаан, эмиэ да сып-сымнаҕас уоһунан ибис-инчэбэй буолбут сирэйин сууралаамахтаан, хоноруутун хонноһун анһыгар уга-уга өрүтэ кэҕийбэхтээн ылбыта. Үөрбүтүн омунугар биир сиргэ өрө бэдьэнэли турар буолбута.

Дьоно олус соһуйбуттара. Бары атын кууһан турар Баһылай таһыгар үмүөрүспүттэрэ. Баһылай тохтоло суох кэлэ турар хараһын уутун икки ытыһынан хардары-таары туора-маара хаһыйталыы-хаһыйталыы:

– Ээтэ муой куонь. Саам иэсдил, эпсэгдээ, там на родине, – дии-дии атын моонһугар умса түспүтэ.

– Эхма! А конь-то узнал хозяина, – диэн старшина сүрдээҕин сөхпүтэ. – А он сам-то откуда? – диэн Баһылай дьонуттан ыйыппыта.

– Из Якутии... Из Якутии он, – диэн сержана атын кууһан турар Баһылайтан хараһын араарбакка эрэ хардарбыта. Кини улаханлык долгуйбута куолаһыгар биллэрэ. Кырдык, киһи эрэ долгуйуох түгэнэ этэ. Онуоха эбии орудие-тын командири Баһылайы туохха барытыгар дьобур-дааһын, толоругаһын иһин сыаналыыра, сылгыны ис-иһиттэн таптыырын билэрэ.

– Из Якутии... Это из Сибири что ли?

– Да. Из самой северной окраины, – диэбитэ онуоха ездойтарган хайалара эрэ.

Биэс аты талан, ол иһигэр, биллэн турар, Улаанайы ылан төттөрү айаннаабыттара. Баһылай атын сиэтэн, дьонун кэнниттэн барбыта. Улаанай өрөйөн-чөрөйөн, сынгааһын иччитин санныгар ууран ыла-ыла, кутуругун хоппоччу туттан, самыытын өрүү хаамарынааһар адьас атыннык хайбаннатан, сүһүөбүн үрдүгэр бэдьэнэли испитэ. Тохтообут сирдэригэр тийэн аттарын тыа саҕатыгар кисти баайталаабыттара. Эрдэттэн онһоллубут күкүрдэргэ от хаа-

лаан биэрбиттэрэ. Хаһан баҕарар түрүбүөгэ буолуон сөбө. Онон аттары өрүү баайан туруоран аһаталлара.

Баһылай атын булан ылан аһырын да, утуйарын да умнубута. Улаанай таһыттан арах-пакка букунаһан, аһатан, уулатан, туйахтарын сарбыйан, сэлээн, түүтүн-өнгүн тараан тахсыбыта. Табаарыһа, чуваш уола, наводчик Ашанин кизһээнни аһылыгын хочулуокка аһалан биэрбитэ. Баһылай аһыыр кэмигэр аны кини Улаанайы эргийэ сылдьан көрбүтэ, имэрийбитэ-томоруйбута, анаан-минээн илдэ кэлбит саахарынан күндүлээбитэ. Ол сылдьан Баһылайтан арааһы барытын ыйыталаспыта. Биирдэрэ нууччалы төһө билэринэн атын, хайдах айааһабытын, сэриигэ аттаммыттарын туһунан кэпсээбитэ. Барытын сиһилии кэпсиэн баҕарара да, тылы билбэттэн улаханлык олуттарара.

Кизһэ аттарын барыларын уулатан таһааран баран, хойукка диэри Улаанай таһыгар олоҕубута. Улаанай аһаан кирдиргэтэ туран сотору-сотору иччитин көхсүгэр муннун-уһун аалынан ыллара. Баһылай ити олорон арааһы санаабыта. Госпитальтан тахсан атын чааска түбэһиэбиттэн биир да саханы көрсө илигэ. Дьэ уонна бу эмискэ бэйэлээх бэйэтин атын көрсө түстэбэ. Киһи дьикти буолар эбит. Биир эмэ саханы эбэтэр чугас үөлээннээгин көрсүбүтэ да буоллар, арааһа, итинник долгуйуо, уйадыһа суоҕа эбитэ буолуо. Маарыын атын көрөөт, сүрүбэ түөһүттэн субу төлө көтөн тахсыах курдук битигири түспүтэ, тыһа хаайтара сыспыта. Онтон Улаанай кинини билэн өрө мөхсө түспүтүгэр, дьонтон да кыбыстарын умнан, бэл, хараһын уутун кыамматаҕа. Билигин онтуттан саата саныыр... Эр киһи, саллаат аата хараһын уутун кыаммакка ытаан бахсырыһа турдаҕа үһү. Хата, дьоно кини туругун өйдөөн туох да диэбэтэхтэрэ. Бэйэлэрэ да сүрдээгин долгуйдулар быһыһааҕа. Түспүт сирдэригэр кэлээт, Баһылайы туһунан да аралдыһпакка атын кытары бодуустаһарыгар кыах биэрбиттэрэ. Оттон Баһылай күнү быһа Улаанай таһыттан арахпакка, дойдутугар эрдэбинэ кыһын кырыаты, сайын охсорго көлүйэ сылдьан кэпсэтэрин курдук сахалы сангаран, кэпсэтэн адьас чугас киһитиниин ирэ-хоро сэл-эргэспитти дуоһуйбута. Улаанай ханас холугар харыстан ордук бүүрэ оспут баас онно баара. Арааһа, сэнэрээт эмтэркэйэ тэлэ көтөн ааспыт быһыһааҕа. Онтун таарыттарбат этэ, дьигинни, холун этэ тардан илибирии түһэрэ.

Сынһаланна турбут биэс күннэрэ Баһылайга сэрии буолуоһуттан саамай үчүгэй, эттиин-хаанныын, куттуун-сүрдүүн сылаанныйбыт, олоһун тухары умнуллубат түгэнинэн буолбута. Биир кизһэ тревоганан туруоран инники кирбиини кыйа собуруу диэки илдьибиттэрэ. Баһылай Улаанайы инники – уһа өттүгэр көлүйбүтэ. Бэйэтэ сир дьүһүннээх ханас аты мииммитэ. Түүнү быһа айаннаан, халлаан сырдыгыта тыаҕа тахсан тохтообуттара. Күнү быһа хорһойон туран баран, кизһэ харангарбытын кэннэ эмиэ айанна туруммуттара. Ити түүн тустаах сирдэригэр тийэн буускаларын туруортаабыттара. Баһылай орудиены туруохтаах сирдэригэр илдээт, кэтэххэ тахсан биэрбитэ. Аттарын сыгыннахтаабакка, бирикээс кэллэ да позициятыгар ойутарды бэлэм турбута. Бу диэки баһаам күүс мустубут быһыһааҕа. Чугас-чугас араас калибрдаах орудие батареялара биир ситим буолан илим хотоһонуну субуллубуттар этэ. Сарсыарда эрдэ халлаан сырдаан эрдэбинэ, иннилэригэр үүт тураан сиик үлэн олоодоһуна, хас эмэ сүүһүнэн орудие тэннэ эстэн халлаан хайдар хабараан тыаһа дэлби ыстаммыта. Аттар соһуйан чохчос гына түспүттэрэ, иннилэрин хоту ыстанан кэбиһээри быһыпастыбыттара, Баһылай ыһытаан-хаһытаан, буюйан нэһиилэ уоскуппута. Дьэ, доһоор, онтон чаас аһаарыттан ордук кэмнэ сир синнэр, халлаан хайдар үлүгэрэ буолбута. Аттар биир кэм кулгаахтарын ньыланната, дьигинни, өрүтэ тэпсэнэли турбуттара.

Артиллерийскай бэлэмнэни бүтээтин кытары, Баһылайга позициятыгар тийэ охсоругар бирикээс кэлбитэ. Аттарын эргитэ тардан, дьонугар ыстаннарбыта. Расчет номнуо орудие атахтарын хомуйан бэлэм турара, ону передокка холбоно охсон, дивизионнарын холуоннагыгар суолга тахсыбыттара. Сотору хоннорго бирикээстээбиттэрэ. Ити икки ардыгар туман көтөн иннилэригэр ыраах, сибилигин аһай тыһыынчанан сэнэрээт дэлбэритэ тэппит, өһөх буруо өрөһөлөнөр, сэрии тыаһа ньиргийэн олорор сирин диэки барбыттара...

Хас да күн тохтоло суох кимэн кирири буолбута. Биир күн Баһылайдаах батареяларын адьас инники кирбиигэ киллэрбиттэрэ. Ыксал бөбөнөн көтүтэн тийэн оннуларын да була иликтэринэ, иннилэринээҕи хотоолго уонтан тахса ньиэмэс таанката буору-сыһы өрүкүтэн лиһигирэһэн иһэллэрэ көстүбүтэ. Дьоно, буускаларын туруораат, ытыалаан тингийбитинэн барбыттара. Баһылай аттарын эргитэ тардан, тэйиччи көбөрөр ойуурга ыстаннарбыта. Тийэн аттарын баайа охсоот, тэлиэгэҕэ көлүллэн турар атынан дьонугар сэнэрээт илпитэ. Тула өттүгэр сэнэрээт, миинэ эстэн бурҕанньыра. Олортон биир эмэ таба түстэ да, аттын бэйэ-лиин туох да ордубат гына дэлби тэбиллиэхтээҕэ. Баһылай ол туһунан саныы да барбат этэ. Дьонугар тийэн сэнэрээттэри сүөкээт төттөрү ойушпута. Миинэ, сэнэрээт тоҕута тэппит анхайдарын быһынан эрийэ-буруйа сүүрдэн истэҕинэ, ата умса хоруйа түспүтэ. Туох буолбутун өйдөөн икки ардыгар, ойон туран эмиэ иннин хоту ыстаммыта. Сэнэрээт тийэр сиригэр тийэн иһэн ата мөлтөөн, байааттаннаан ылбыта, ыстанан түһэн көрбүтэ: айаҕыттан хааннаах күүтэн сыннылыһыра, унга ойоһоһо хаан билик буолбут этэ, агдатыттан кып-кыһыл хабахтар бычыгыраһан тахсаллара. Үгүһү толкуйдуу барбакка, бааһырбыт аты сыгыннахтаат, сүүрэн тийэн Улаанайы сизтэн аҕалбыта. Атын көлүйөн бүтүүтүгэр икки кырдыаҕас саллаат номнуо сэнэрээттэри тийэн бүтэрбиттэрэ. Эмиэ өлөр өлүүнэн илгистэр инники кирбии диэки ойушпута. Дьонугар чугаһаан истэҕинэ, хас да пехотинец утары сырсан ааспыттара. Арааһа, биһиги дьоммут чугуйан эрэллэр быһылааҕа. Онтон аттыгар уот холлоҕос күлүпүс гынарын кытта, ханна да барбытын билбэккэ хаалбыта. Биирдэ өйдөммүтэ: тизэрэ түһэн сытара. Төбөтүн нэһиилэ ханас диэки эргиппитэ, тэлиэгэтэ таннастан хаалбыт этэ. Соҕотох көлүөһэтэ бытаан баҕайытык эргийэн унга-ханас хаадыанньыра. Тэйиччи соҕус сэнэрээт түһэн дэлби ыстаммыта эрээри, тыаһа иһиллибэтэҕэ. Көннөрү буор ордуу өрө сүгүллэн тахсан баран, бытаан баҕайытык таннары саккыраабыта.

Умса эргийэн иһэн субу аттыгар Улаанай сытарын көрбүтэ. Тылын туора уоппут, өлбөөрбүт хараҕар кумах кыырпахтара сыстыбыт, моонньо бүтүннүү балай хаан буолбут этэ. Кулгааҕын кэтэҕинээҕи сүтэ биитинэн батара саайбыт курдук ынырык бааһыттан номнуо өһөбүрэн эрэр хаан бычыгырыра. Баһылай туруох курдук икки илиитигэр тайанан өндөс гынан иһэн эмиэ өйүн сүтэрбитэ...

* * *

Иккис хонугар полевой госпитальга өйдөммүтэ. Бастаан ханна сытарын быһаарбатаҕа. Онтон хараҕар соҕотох көлүөһэ эргийэн хаадыанньыра, Улаанай кумах сыстыбыт өлбөөрбүт хараҕа көстөн кэлбиттэрэ. Онуоха бэрэбээски быһыттан барбах кылайар харахтарыттан ыпыраас таммахтар кылабачыһан тахсыбыттара...

... Баһылай, сэрии кэнниттэн, адьас кырдыар диэри улаханлык илиһиннэҕинэ, ыарытыйдаҕына, түһэн мэлдьи эргийэн хаадыанньыр көлүөһэни уонна кумах сыстыбыт атын хараҕын көрөр этэ. Уһуктан кэллэҕинэ, били, госпитальга курдук, икки чанчыгынан хараҕын уута сүүрө сытар буолара...

Муус чопчу

Ньюкулай офонньор бүгүн таһырдыаттан санаата көнөн киридэ. Кулун тутардаагы күндэлэс сырдыктан дьиэбэ киирэн бастаан тугу да көрбөккө аан таһыгар таалан тура түстэ. Онтон сынгаабын быатын оннугар тигиллибит уунаннас эрэһиинэни эрийэ тутан баран төбөтүн оройугар иилбитин төлө тардан бэргэһэтин уһулла. Үөрүйэбинэн ньилбэгэр охсуолааматаан тэбээтэ уонна аан чанчыгар танас ыйыырга анаан саайыллыбыт тимир көхөнү илиитин иминэн булан быатыттан иилэн кэбистэ. Бокорон хаалбыт тарбахтарынан оргууй тимэхтэрин төлөрүтэн сонун уһулла уонна эмиэ илиитин иминэн бигээн ыйаата.

Хараҕа сыйа үөрэнэн аан таһыгар турар сымнаҕас бүрүөһүннээх олох маска сэрэнэн олорто, аҕылы-аҕылы хаатынкатын уһулла, таапачыкатын кэттэ. Онтон умса нөрүйэн уна илиитинэн ньилбэгиттэн тайанан, ханас илиитинэн танас ыйыыр ыскаап тугаабыттан тутуһан турда. Оргууй аҕай бакаалаан остуолга тийэн уокка холбонон куруук сылаас турар тиэримэстэн чэй кутунна.

Күн уһаан, дыбар тахсар буолбутун кэннэ офонньор таһырдыа тахсан чээччэйэн киирэр идэлээх. Бүгүн бастакы бэлиэтээһин буолбут, дьиэ муннугунан кырыһаттан биир муус чопчу таннары ыйаммыт. Били ырыаҕа ылланарыны сып-сырдык таммахтар кылыкын-кылыкын кылыһыбыттар. Ньюкулай ол таммахтары көрөн тоҕус уонус хаарбын уулларан күөххэ үктэнэр киһи буоллум ээ, быһыыта, диэн сүрдээһин үөрэн киридэ. Киһи кырыһаҕына хас биирдии күнү танара бэлэһин курдук ылынар буолар эбит. Кыһын күн уһуругар тийбит киһи диэн бағалааҕа, аны ити бастакы таммахтары көрөн күөххэ үктэниһибин ээ дии санаата. Эмискэ «харк» гынан хаалбатаҕына, быйыл даҕаны хара сир устун хаамыһы, санга тыллыбыт от-мас сүрээһи-быары ортотунан сайан киирэр сытын, күн уотун эти-хааны сылаанньытар сылааһын билиһи быһыылаах. Бүгүн кулун тутар онус күнүгэр бэлиэтээтэ, ол аата аны биир ыйынан, муус устар уон күнүгэр күүскэ ириэрэн, уу-хаар тахсыбытынан барыаҕа.

Офонньор ити курдук ону-маны саныы, итии чэйи иһэн бурулата олонорон былыр, адьас оҕо сылдьан, балаҕан чаампытыттан таннары ыйаммыт бастакы чопчуну көрөн баран эмиэ күөххэ үктэммит киһи дии санаабытын өйдөөн кэллэ. Сэри кэминээһи аас-туор, ынырык кэмнэр этэ. Оччолорго кини баара-суоҕа уон үс эрэ саастааҕа ээ... Уонна итинник санаа киирбит эбит. Ыраах учаастакка сүөһү көрөн кыстаан олороллоро. Сэри буоллабын үһүс кыһыныгар аас-туор олохтон балта, аҕыс саастаах Өксүү, ыалдьан өлбүтэ. Өксүүттэн үс сыл балыс, биэстээх Ааныска эмиэ нэһиилэ кыкынаан сылдьара. Аҕалара сэриигэ барбыта, ийэлэрэ холкуос сүөһүтүн көрөн харанаттан харангаҕа диэри мөхсөөхтүүрө. Хас да ыал, үксэ оҕо-дьахтар биир балаҕанна симсэн олороллоро. Эр киһилэрэ диэн арай хотон тас үлэһитэ, от-мас тийэ-ээччи алта уончалаах Тулламыкы офонньор этэ. Ньюкулай, оччолорго Ньюкуус, саас балаҕан чаампытыттан таннары ыйаммыт бастакы муус чопчуну көрөрүн сағана астарта төрүт быстыбыта. Нуорма бурдуктары кэмчилээн күнгэ биридэ уу судураай хааһы сириллэрэ. Хата, аҕыйах ынах төрөөн, кыра суорат баар буолан, нэһиилэ тыыннаах сылдьаллара. Ыал ыалынан хоргууан өлбүттэрин туһунан ынырык сураһтары дьоно сибигинэһэн кэпсэтэллэрэ.

Дьэ, итинник сыккыраһан олодохторуна, Охоноһой уонна Лэпсэй диэн икки кырдыаҕас офонньор куйуурдуу диэн тийэн кэлбиттэрэ. Эмиэ аһыыр-аһаабат сылдьар офонньоттор балтараа көстөөх сиргэ куйуурдарын, сүүрдэрин, анныыларын, күрдьэхтэрин талах салааскаҕа соһон ыкса киэһэ нэһиилэ тэмтэрингэһэн кэлбиттэрэ. Суорат сыһа сиэн, хатын үөһэ чэйи иһэн баран утуйбуттара. Сарсыарда бэрт кыра бурдуктаахтарынан уп-убаҕас хааһы онгостон аһабыттара. Офонньоттор Ньюкууһу куйуурга илдэ барар буолбуттара.

Уруккуттан куйуурданар күөл быста уолан, уопсай сүбэнэн дьиэлэриттэн икки биэрэстэлээх Анаҕаһыннаах диэн балачча киэн ходуһалаах обургу күөлгэ куйуурдуурга быһаарыммыттара. Кураан сыллар буоланнар, уута биллэрдик тардыбыта, онон, баҕар, бэрсээрэй

дэспиттэрэ. Салааскаларын соһон от тийбит суолунан күөллэригэр тийбиттэрэ. Лэпсэйдээх Охонноһой күөл кытыгыгар киирэн хайа диэки барыахха сөбүн сүбэлэспиттэрэ. Урут хаһан да куйуурдаабатах күөллэрэ буолан, балачча мунаарбахтаан баран, бастаан арҕаа атаһа ойбонно тэһэн көрүөххэ диэн буолбута. Суоллара, хата, күөлү ортотунан ааһара. Онон арҕаа атаһа диэри сыарҕа суолунан субуруһан тийиэн баран, Охонноһой тохтоон уһа-хангас олоотоомохтообута.

– Дьэ, ханан ойбон тэһэбит? – диэн баран харда эрэйбиттии Лэпсэйгэ эргиллибитэ.

– Оо, ону мин билээхтиэм дуо? – Лэпсэй тула көрүтэлээбитэ. – Элбэх ойбону алларар кыаҕа суох дьон буолаахтаахпыт дии. Балыктаах сири таба тайаннахпытына дьолбут буолуо этэ.

– Мэлдьи куйуурдуур дьон балык кыстаан сытар сири хаара хоннорхой, мууһа ыраас буолар дииллэрин истэр этим. Дьобойон оннук сирдэ көрдөөн көрүөххэ.

– Ээ, инньэ дииллэрэ. Чэ, бастаан суол хангас өттүгэр алларан көрүөххэ. Тонгуу хаары кэһэн ырааппыт буолуо да... – дии-дии Лэпсэй салааскаһан күрдьэҕи сүөрбүтүнэн барбыта.

Киһини тобугунан тонгуу хаары оймоон тахсан оһонньоттор хардары-таары күрдьэҕинэн хаары мууһугар диэри хоннорута анһан көрбүтүтэрэ уонна: «Чэ манан тэһэн көрүөххэ», – дэспиттэрэ. Ньюкуус ойбон тэһэр сирдэрин хаарын ыраастаһыыга көмөлөспүтэ. Охонноһой үтүлүгүн устан хаарга уурбута, анһыыны ылан төбөтүгэр кэтэрдиллибит мас хаатын быатын сүөрбүтэ, тойон эрбэҕинэн биитин бигээн көрбүтэ уонна ытыһыгар силлээн баран харанга күөх мууска «курх» гына батары биэрбитэ. Төһө да кырыдар, бытаардар анһыынан тутта үөрүйэҕэ биллэрэ. Сотору соһус саар ыаҕас айаһын саҕа иэннээх, икки харыстан ордук дириннээх мууһу көйбүтэ. Онтон аһылаан, сылайан анһыытын Лэпсэйгэ биэрбитэ. Ол кэмгэ Ньюкуус көйүлүбүт мууһу күрдьэҕинэн баһан кэбиспитэ. Аны Лэпсэй көйбүтүнэн барбыта. Ити курдук солбуйса сылдьан алларбыттара. Ойбон диринээн истэҕин аһын мууһун баһар уустугурбута, Ньюкуус сэниэтэ эстибитэ. Аны солбуһа сылдьан муустарын баһар буолбуттара. Кэмниэ-кэнэҕэс ойбоннорун түгэҕинээҕи мууска сиик биллибитэ. Охонноһой сонун устан хаарга тиэрэ быраһыта уонна аһаардас ырбааһынан, сэлиэччигинэн эрэ туран ойбон түгэҕинээҕи мууһу суптурута анһыбыта. Онуоһа уу оннугар убаҕас бадараан быллайан тахсыбыта.

– Оо, пахай! Манан төрүт да уута суох эбит... – диэн санга аллайбыта.

Лэпсэй ойбону өнгөйөн көрөн баран:

– Тый! Бу күөл олус да уолбут... Манан хойуораары гыммыт дии, – диэбитэ.

Бары ойбоннорун таннары өнгөйөн сонгуоран турбуттара. Ньюкуус, ойбон тэһиннэр эрэ куйуурунан балыгы баһан ылаахпыт дии санаабыта, хап-хара бадараан быллайан тахсан кыһытыттан хараһын уута бычалыйан кэлбитэ. Охонноһой балачча сангата суох туран баран:

– Маннык уолбут буоллаһына, балык баар сири таба тайаннахха куйуурга кэлиэн сөп этэ, – диэбитэ.

– Оннук. Ол эрээри балык кыстаан турар сири таба тайанарбыт биллибэт, – диэн баран Лэпсэй үөһэ тыыммыта.

Бастагы ойбонноруттан балачча тэһэн эмиэ хаары хоннорута анһан көрөн баран, ойбон аллараары хаарын ыраастаабыттара. Бары да сэниэлэрэ эстэн хамсаналара бытаарбыта. Бу сырыыга бэрт өр сыралаһан ойбоннорун тэспиттэрэ. Ап-араҕас уу өрө булдьугураан тахсыбыта. Оһонньоттор солбуһа сылдьан ойбон түгэҕин кэнэспиттэрэ, Ньюкуус сүүрүнэн мууһун баспыта. Сэниэтэ эстэн, илиитэ нукаай курдук буолбута, мууһун эһэригэр сүһүөхтэрэ мөһөн, баран түһэ сыһар буолбута. Итинник сордонон син ойбонноругар куйуур батар буолбута. Охонноһой куйуур угар түөрэйин кэтэрдэн ойбонго батары биэрбитэ. Эргитэн иһэн:

– Оо, манан даһаны чычаас баһайы эбит. Куйуурум түгэҕэр тийэр, – диэбитэ.

– Оччоҕо эмиэ халтайга эрэйдэнээхтээбиппит дии, – диэн Лэпсэй санаата түспүттүү сөһөдүйбүтэ.

Охонооной куйуурун эргиппэхтии түһэн баран таһаарбыта бадараантан атын туох да суоҕа. Ону көрөн бары да санаалара түспүтэ. Оҕонньоттор салааскаҕа олорон сангата суох табахтаабыттара, Ньюкуус анньыы угар өйөнөн турбута. Аччыктаан иһэ курулуура, мэйиитэ эргийэрэ, табах аһыы сытыттан сүрүҕэ өлөхсүйэрэ. Онтун оҕонньотторго биллэримээри, кинилэргэ көхсүнэн эргиллэн, күөл киһи хараҕын саатырдар ньуурун симириктии-симириктии оду-уласпыта. Күн ортото буолбут быһыылааҕа, сааскы чаҕылхай күн уота киһи издэһин сылытара.

– Ньюкуус, тоойуом, кэл, манна олор,– диэн баран Охонооной сонун суулуу тутан ойбонтон баһыллыбыт мууска уурбута. – Сынньана түһэн баран өссө биир ойбону тэһэн көрүөхпүт, – диэбитэ.

Ньюкуус тийээн олорбутун кэннэ чарапчылана-чарапчылана тулатын көрүммүтэ уонна:

– Бу сырыыга ханан ойбон тэһэрбитин Ньюкуус таллын. Уол оҕо дьоллоох, эдэр киһи баартаах. Баҕар, балык баар сириҥ таба тайанаарай..., – диэбитэ.

Лэпсэй ону бэркэ сэргээн хонос гына түспүтэ.

– Кырдык даҕаны, биһиги иккиэн кураанаҕы харбаатыбыт. Аны эн ойбон тэһэр сири тал, – дии-дии бэргэһэтин көннөрүммэхтэбитэ.

Ньюкуус сүрүҕэ биллигирэччи тэппитэ, сирэйэ итийбэхтээн ылбыта, олоҕор биир саамай суолталаах, киһи дуу, кии дуу буолар түгэнэ тийээн кэлбитин курдук санаабыта. Хараҕар ийэтэ былаатын баана-баана кинини тобулу көрөн турар мөссүөнэ, балта Ааныска эмиэ да сайыспыт, эмиэ да аһыммыт харахтара уонна тоҕо эрэ аҕата сэриигэ бараары сонун кэтэн эрэрэ көстөн ааспыттара.

Балачча уһундук сангата суох олорбуттара. Ньюкуус, сибилегин оҕонньоттор: «Чэ, туру-оҕун!» – диэхтэрэ диэн дыксинэн, тыҥаан аҕай олорбута. Онтон тиһэҕэр туох ааттаах уһундук олордубут диэх курдук санаталаан ылбыта. Төһө да кэтэһэ олордор, Охонооной:

– Чэ, туран көрүөҕүн дуу..., – диэбитигэр, кыратык ходоох гынан ылбыта, тураары өрүтэ үөмэхтэбитэ даҕаны атахтара такыччы тардан хаалбыт курдук этилэр. Аттыгар баттары аспыт анньытыгын угуттан тардыһан туран иһэн, умса баран түспүтэ.

– Оо, бу оҕо атаҕа көһүйэн хаалбыт дуу? – диэн баран Лэпсэй хонноҕун анныттан ылан өрө тардыбытыгар туран сирэйин хоту тонгуу хаары оймообутунан барбыта. Сэниэтэ эстэн тыын ылаары тохтоон кэннин хайыһан көрбүтэ: ойбонноруттан дуоннааҕы тэйбэтэх этэ. Охонооной анньылыларын, куйуурдарын сүгэн, Лэпсэй сүүрдэрин тутан, салааскаларын соһон кини суолун батан иһэллэрэ. Ньюкуус өссө барбахтыы түһэн баран тохтообута. «Манан!» дии санаат, атаҕынан хаары хайыһа сатаабыта. Оҕонньотторо аҕылаһан кэлбиттэрэ. Тыын ылан тура түһэн баран, ойбон алларар сирдэрин хаарын ыраастаабыттара. Охонооной эмиэ сонун устан анньыыны илиитигэр ылбыта. Солбуһа-солбуһа көһөн, муустарын баһан ойбоннорун балачча дириҥ-эппиттэрэ. Бары да сэниэлэрэ эстибитэ. Оҕонньоттор бырдылара быстан эмиэ салааскаларын хаар хайыһар ууран кэккэлэһэ олорон сынньаммыттара. Ньюкуус бу сырыыга ойбон таһыгар чохчойон олорбута, сэниэтэ букатын эстибитэ, мэктиэтигэр илиитэ-атаҕа салыбырыырга дылы гынара.

– Тоойуом, кэл, манна олор. Итинник олордоххуна атаҕын көһүйэн хаалыа, – дии-дии Охонооной эмиэ сонун суулуу тутан эһиллибит муус үрдүгэр уурбута. Ньюкуус нэһиилэ туран онно тийээн олорбута, кырдык, атаҕа көһүйэ сыспыт этэ. Күн уота сып-сылааһынан көхсүн угуттуура. Ол олорон утуктаан тонхонноон барбыта. Маннык тугу да гыммакка уу нуһараннык олоруон олус баҕарбыта. Ол эрээри хараҕар балтын Ааныска кубархай мөссүөнэ көстөн кэлэн, хонос гына түспүтэ. Оҕонньоттор эмиэ утуктаан тонхонноһо олороллоро. Ньюкуус муус тооро-хойун ылан ыстаан күчүгүрэппитэ. Тыбыс-тымныы муус бэлэһин хаарыйан сөтөллөн ылбыта. Охонооной утуктуу олорон төбөтүн өндөппүтэ:

– Нуу, утууан бараары гынныбыт дии. Лэпсэй, туран көрөрбүт дуу? – диэбитэ уонна ньилбэгиттэн тайанан умса нөрүйэн иккитэ-үстэ өрүтэ үөмэлээн турбута. Анньыыны ылан оргууй көйбүтүнэн барбыта. Эмиэ солбуһа сылдьан ойбоннорун алларбыттара. Сыралара-сыл-

балара быстыбытын кэннэ, кэмниэ кэнэҕэс ойбонноро ап-араҕас уунан өрө бидилийбитэ. Онтон ойбон түгэҕин кэнэтэ сатаан балачча өр букунаспытгара. Ньюкуус сүүрүнэн мууһу баһан испитэ. Бүтэһик сырытыгар бэркэ кыһаллан холбуйан ылан номнуо кыра бугул саҕа буолбут муус үрдүгэр сүөкээбитигэр, муус быһыттан ылгын чынгыа саҕа мунду түһэн өрүтэ тэйиэккэлии түспүтэ.

– Балык! Балык! Мунду! – диэн санга аллайа түспүтэ уонна сүүрүн ыһыктаат, саба хар-баан ылбыта.

– Хор эрэ! Бээ-бээ, саһарбан, – дии-дии Охонооһой куйуур угар Лэпсэй уунан биэрбит түөрэйин кэтэритэ.

Куйуурун ойбонно уган, хангас атаҕынан түөрэйин үктээн туран эргитэн куоҕаннаан барбыта. Балачча эргитэн баран куйуурун таһаарбытыгар, сүүрбэччэ мундуну кытары биир быччыкы кэлбитэ. Ону сүөкээт, куйуурун эмиэ ойбонно батары биэрбитэ. Ньюкуус, балыктарын хомуйан, Лэпсэй салааскаҕа түүрэ баайбыт куулларын сүөрэн тоһуйан биэрбитигэр хаалаабыта. Охонооһой бу сырыыга куйуурун маарынныгынааҕар уһуннук эргиппитэ, ол үрдүнэн эмиэ бэрт кыра мунду кэлбитэ. Ити курдук Лэпсэйдиин солбуһа сылдьан эргиппиттэрэ эрээри биир обургу кытыа эрэ буолар мундуну, биэс быччыкыны ылбыттара. Чугас соҕус балык кыстаан сытар сирэ баар буолуон сөп курдуга. Ол эрээри өссө ойбон алларар сэниэлэрэ суоҕа. Балык кэлэрэ да аҕыйаабыта, куйуурдара сороҕор кураанах тахсар буолбута. Бары аччыктаан иэдэйбиттэрэ, оҕонньоттор куйуурдарын нэһиилэ эргитэр буолбуттара. Онон сарсын кири-эһпит диэн тэриллэрин барытын хаалларан, биир кыракый күөс буолар балыктаах куулларын сүгэн дьыэлэригэр барбыттара.

Ньюкуус, төһө да аҕыйах балыктаах буоллаллар, оҕолор онно да үөрэн чаҕылыһалларын санаан, дьыэтигэр тийэ охсуон баһаран, оҕонньоттор иннилэригэр киирэн хааман испитэ. Бары даҕаны сэниэлэрэ эстэн нэһиилэ налбыннаһаллара.

Балаһанга киирэн кэлбиттэригэр, баар дьон бары сирэйдэрэ кинилэр диэки буолбута. Дьахталлар, мэлийбиттэрин сэрэйн, умса көрөн ити иннинэ ким тугу гына сылдьыбытын салҕаабыттара. Охонооһой сангата суох сыгыннахтанан баран, уҥа диэки иһит уурар оронтон ыаҕас ылан харбыгыр куулун таннары туппута. Оҕолор ону көрөөрү оһох таһыгар тийбиттэригэр, Өлөөнө ыаҕаһы хаба тардан ылан оһох кэннин диэки барбыта. Куйуурдьуттар Тул-ламыкыга хас ойбону алларбыттарын, бастакы, иккис ойбонноруттан мэлийбиттэрин, үһүс ойбонтон итиччэ балыгы ылбыттарын кэпси-кэпси хатын үөһэ чэйи иһэн бүтүүлэригэр, дьахталлар оһохторун оттон, ботур-ботур кэпсэтэ-кэпсэтэ балыктарын чугуун иһиккэ буһара уурбуттара. Сотору балаһан иһэ буспут балык минньигэс сытынан туолбута. Аччык киһи ордук сытымсах буолар эбит этэ. Ньюкуус ол сыттан мэктиэтигэр мэйийтэ эргийтэлээбитэ, сүрүҕэ эриллиэр, куртаҕа курулуйуор, сыһааһын уута сүүрүөр диэри инсэтэ көспүтэ.

Аччык оҕолор эмиэ кини курдук турукка киирэн, көмүлүөк оһох холумтаныгар таһаанга оргуйан булдьугуруу турар чугуунтан харахтара араһатаҕа. Балык буһуута дьахталлар оҕолору биирдии куомсук убаҕас хааһынан аһаппытгара уонна утуйун диэн кытаанахтык дьаһайбыттара. Ньюкуус, оҕолору тоҕо утутар баһайыларай диэн саныан икки ардыгар үстээх Уйбаанчык:

– Оттон пальык сизбэппит дуо-аа-а? – диэбитигэр, ийэтэ Татыһаас ытамныйа сыһа-сыһа:

– Суох-суох. Балыгы эһиги сизбэккит... Куйуурдьуттар сизхтэрэ, – дии-дии оронугар көтөҕөн илпитэ.

Ньюкуус ону истэн дөйбүт курдук буолбута. Эмискэ балта Ааныска кини диэки диэличчи көрөн турарын көрө түспүтэ, аһынан хараһын уута бычалыйан тахсан бокуойа суох симириктээн ылбыта. Ол икки ардыгар дьахталлар үс кытыаҕа илдьи буспут, буруолуу сылдьар мундуну кутан остуолга уурбуттара, хамыйах аһалбыттара. Ньюкуус даҕаны, оҕонньоттор даҕаны оннуларыттан хамсаабакка дьиппиниһэн олорбуттара. Чочумча киһини хам баттыыр, кутун-

сүрүн тууйар ыар, нүһэр чуумпу сатыылаабыта. Ити ынырык чуумпуну Өрүүнэ кэһиэхтээх сангата аймаабыта.

– Охоһоһой, Лэпсэй, Ньюкуус... Ити балыгы бары сиэммит өллөммөппүт. Таах инсэ-битин эрэ көбүтүөхпүт. Ол онугар эһиги сиэннит сэниэ киллэриннэххитинэ, сарсын, баҕар, балык баар сириҥ таба тайаныаххыт. Онон аһаан, эрэлбит эрэ эһиги, – диэбитэ. Оттон атын дьахталлар туох да сангата суох орон ороннорунан тарҕаһан, инэн-сүтэн хаалбыттара. Тулламыкы сонун кэтэн таһырдыа тахсыбыта.

Охоһоһойдоох Лэпсэй сирэй сирэйдэрин көрсөн баран, оргууй остуолга тийээн оҕолор диэки көхсүлэринэн буолан олобуттара. Ньюкуус олоорор сиригэр хам хараҕаланан хаалбыт курдуга. Ол олоодоһуна, ийэтэ кэлэн окумалыттан ылан остуолга дэллэритэн илпитэ. Ньюкуус кун курдук буолан хаалбыт илиилэрин ньылбэгэр ууран мундулаах кытһыаны супту одуулаабытынан таас төрөөн олоодоһуна, Охоһоһой уҥа илиитин ылан остуол үрдүгэр уурбута уонна хамыйах туттаран кэбиспитэ. Оттон умса туттан, туора көрөн олорон бүтэнитик:

– Аһаа, тоойуом. Сэниэ киирдэһинэ табыллар, – диэбитэ.

Ньюкуус илиитэ-атаҕа бааллан хаалбыт курдуга. Ийэтэ кэлэн санныттан илигирэтэ-илигирэтэ:

– Ньюкуус, аһаа. Биһиги... Ааныска уонна мин туспутугар, – диэбитигэр биирдэ хамыйаҕар мундуну баһан ылан айаҕар укпуга. Оттон балыгын миинигэр хараһын уута чоккуруу-чоккуруу амтанын да билбэккэ барытын сиэн кэбиспитэ уонна итирик киһи курдук балааскайдаан, хараһын уутугар муна-муна оронугар тийээн умса түспүтэ.

Сарсыарда халлаан сырдаатын кытта аччык оҕолортон, дьахталлартан куотар курдук күөллэригэр харбыаласпыттара. Туох да сангата-ингэтэ суох бэҕэһээ Ньюкуус түспүт ойбонуттан өссө үөс диэки ойбон алларан аччырыспыттара. Бары, кырдык, биллэ сэниэлэммит курдуктара. Өр-өтөр буолбатаҕа, ойбон түгэһэр уу бычыгыраабыта. Охоһоһой, ытһыгар силлэ-эмэхтээн баран суптурута түһүөлээбитигэр, уу өрө булдьугуруу түспүтэ. Ону кытары үс-түөрт ыыс араҕас собо өрөҕөтө кылбаннаабыта. Лэпсэй сүүрүн тутан туран:

– Оо, эбэбит барахсан! – диэн баран, накыйдар-накыйан мууска тобуктуу түспүтэ. Оттон Ньюкуус, ойбонно собо арҕаһа хараарарын, өрөҕөтө кылбаннырын көрөн туран, айаҕар хабархай амтан биллибитигэр биирдэ сангата суох ыты туарын өйдөөбүтэ.

* * *

Сарсынһытыгар Ньюкуус балаһан чаампытыттан таннары ыйаммыт муус чопчу сып-сырдык таммахтарыгар ытһын тоһуйан туран:

– Аҕаа, биһиги этэннэбит. Эн кырыыстаах өстөөһү харса суох кыдый!!! – диэн иһиллэр-иһиллэбэттик ботугураабыта.

Үөлээннээхтэр

Кээтии, хойуутук сабыта түһэр бырдахтартан икки илиитинэн хардары-таары сапсына-сапсына, талах быыһынан орҕочуйар ыллыгы батыһан охсуллубут ходуһаҥа тахсан кэллэ. Киэн сиргэ тахсаатын кытта, бырдахтар сиккиэр тыалга оҕустаран абырыс гына түстүлэр. Кыыс, дьэ тыын ылбытты, отчуттар ханна отууламмыттарын билээри тула көрүөлээтэ. Ходуһа арҕаа саҕатыгар ойуччу үүммүт талахтарга манан былаат ыйанан турарын көрөн, кууран ээр оту курдурҕаччы кэһэн ол диэки баран иһэн, охсооччулар суолларынан кимиэнэ буоларын сылыкты сатыы истэ. Бу киэнник тэлэн нэлэһитэн, ол оннугар бөрсүөк эрэ саҕаны бастаран охсооччу Ылдыын Мэхээлэ буолуон сөп. Кини тэлиитэ сүрдээх киэн, хадьымала намыһах, хотуурун суола биир тэн кэрдьигинэс буолааччы. Оттон бу кыараҕас соҕус эрээри ылар харыстан ордук олуктаах, тэлиитин ортото сири кырсыттан хоруйан охсуллубут, ол оннугар кытытынан тутум үрдүктээх хадьымаллаах Охонооһой буолуохтаах. Охонооһой эрэ итинник диринник бастаран, хотуурун үөһэттэн таннары дайбаан түһэрэр. Онон ыраахтан көрдөххө биир кэм өрүтэ даллаахты иһэр буолааччы. Мэхээчэ суолун үгүс киһи эндэппэккэ билэр – кыараҕас гынан баран адьас сири кырсынан хоруйан охсор. Ханас илиитин тоңолоҕун ойоҕоһугар сыһыары тутан, көбүс-көнөтүк тутта сылдьан хайдах эрэ бүтүн бэйэтинэн унга-ханас садьыаланан охсор үгэстээх. Онон үрдүк, хойуу оттоох сиргэ охсоругар хотуурдаҕа да көстүбэккэ биир кэм унга-ханас хойуоллангыны иһэр буолар. Кээтии, кыраабыл угун кыайар буолуоҕуттан элбэхтэ от мунһубут буолан, холкуоһун эр дьонун суолларын эндэппэккэ билэр. Бүтүн даҕаны Гнүүлээххэ от мунһа барыахтаах этэ. Ону баара ойооско⁴ от охсо кирибит дьонно бэбиэскэ кэлэн, бэрэссэдээтэл түргэнник тиэрдэ оҕус уонна күнүскү омурҕаны аһарбакка сэбиэккэ баар гын диэн бу ыксаан-бохсоон иһэр.

Отууга чугаһаан иһэн көрбүтэ: дьоно бөлкөй талах нөнгүө өттүгэр охсо сылдьаллар эбит. Кээтии унга илиитинэн былаатын хасты тардан ылан сүүһүн көлөһүнүн соттуммахтаан баран, өрө уунан далбааты-далбааты:

– Мэхээлэ, Охонооһой, Мэхээчэ! Э-һэ-һэ-һ-э-эй! Кэлиэн! Кэлин-кэлин! – диэн хаһытаата.

Мэхээлэ, дьонуттан лаппа атан инникилээн иһэн, охсорун тохтотон күн уотуттан хараҕа саатан кини диэки чарапчылана-чарапчылана көрөн турда. Охонооһойдоох Мэхээчэ эмиэ тохтоон Кээтии диэки көрөн турбахтаан баран, күөх оту бобо харбаан ылан хотуурдарын соттулар уонна отуу диэки хаамсыбытынан бардылар. Мэхээлэ эмиэ хотуурун отунан сотон баран сүгэн кэбистэ уонна Кээтии диэки аҕыйах хардыны онороот, дьонун күүтэн турда. Устар сайыны быһа үүнүүлээх окко умсаахтаабыт сыты хотуурдар тимирдэрэ күн уотугар сытытык чаҕылыннаан кинилэр хайдах эрэ хотуурдары буолбакка, уот курбуу батастары сүгэн иһэллэрин курдук этэ.

– Хайа, Кээтии, дорообо! Туох ааттаах ыксаллаах наадаҕа кэлин? – дии-дии Ылдыын Мэхээлэ чугаһаан кэллэ.

– Эһиэхэ... Эһиэхэ үһүөһүтүгэр... бэбиэскэ кэлбит... Түргэнник сэбиэккэ тийэ охсор үһүгүт, – диэн баран Кээтии умса көрөн турда, онтон былаатын үөрүйэх баҕайытык төбөтүгэр саба быраҕынна, икки уһугун кэтэһэр кичэйэн баанан кэбистэ. Чочумча бары саҕата суох турдулар. Эргиччи эмиэ уу чуумпу буолла. Онтон үрдүлэринэн тыһа-ууһа суох тайаарынаан аһан иһэр тыһаахы, эмискэ «кыр-кыр-кыр, кырык-кырык, кырык-кырык-кырык» диэн айманан, соһуччу сурахтан дөйүөрбүт курдук дьону уһугуннартаата. Ылдыын Охонооһойдоох Мэхээчэ сирэйдэрин-харахтарын дьэ өйдөөн көрбүттүү хардары-таары сыһыан көрө-көрө:

⁴ Өрүс ортоугар турар оттоох-мастаах кыракий ары, өрүс арыта.

– Ынгырбыт буоллахтарына барар буоллахпыт дии, – диэн баран отуу диэки хаампытынан барда. Дьоно бары сангата суох кинини батыстылар...

* * *

...Ынах ыллыгын кыйа лагласпыт кылбаа манган сотолордоох хатыннар биир да сэбирдэхтэрэ ибир гыммат, кыра да сиккиэр илгийбэт күнэ үүммүт. От-мас барыта өнгүрүк куйа-астан улугуран, налыйан хаалбыкка дылы. Халлаан оройуттан сырайар күн уотуттан, бэл, үөн-көйүүр күлүк сиргэ хорҕойбут быһыылаах. Бырдах да дыгынаабат, сахсырҕа даҕаны сааҕы-наабат.

Уу чуумпу...

Арай, биирдэ эмэ күлүмэн эргийэ көтөн күүтүнээн ааһар, үрүмэ курдук чап-чараас кынаттаах тоноҕоччу хаппыт кииһилэ умнаһыгар түһэн ыла-ыла тыаһа-ууһа суох өрүтэ күөр-эйбэхтиир, ыллык суол икки өттүнэн кинини түөһүн тылынан буолар гына өрө аспыт ап-араҕас сибэккилээх тимэх оттор үрдүлэринэн үс-түөрт муус манган үрүмэччи бэйэ-бэйэлэрин экир-ретиһэн ирбинньиктэнэллэр.

Мэхээчэ итини барытын ис-иһиттэн кэрэхсии, манньыйа көрөн турдаҕына, эмискэ ким эрэ олус холустук саҕатыттан илгилээтэ. Ыбыс-ыарахан халтаһаларын нэһиилэ атытан көр-бүтэ, өрүс баһыттан ыла массыынаҕа кэккэлэһэ олонорон кэлбит Таатта кинитэ саҕатыттан сах-сыйа турар эбит.

– Оо, бу киһи эмиэ уутун кыаммата. Туох ааттаах уук киһигиний, доҕоор? Тур, барды-быт, – диэбитэ истиэнэ нөнгүө сангарардыы бүтэнитик иһилиннэ, хотуомкатын уна санныгар быраҕынара уулаах дьэнкир иһит нөнгүө көрөрдүү уна-хангас, туора-маара устангалаан ылла.

Мэхээчэ уутугар аңаарыйан мэндээрбит хараҕынан тулатын көрүммүтэ: дьоно бары туран үрүөтэһэн эрэллэр эбит. Уута кэлэрэ сүрдээх, мэктиэтигэр мэйиитэ минньигэс-мин-ньигэстик эргийтэлээн ылар, халтаһалара сабылла тураллар, илиитэ-атаҕа адьас кун курдуктар. Ол иһин кыараҕас аанынан сүүһүнэн киһи хаһан үтүрүһэн тахсыахтарыгар диэри кыра-тык нуктуу түһэн ылар санаалаах төбөтүн эмиэ түөһүгэр бүк түһэрэн кэбистэ.

Кини сөп-сөп күрүлүүр күнүс итинник уута кэлэн, чүмэчини саба туппуттуу эмискэ утуйан хаалар дьаллыктаах. Ол оннугар сотору-сотору түүнүн адьас утуйбат буолан хаалар. Отчоҕо хараҕын килэччи көрөн баран сытар, бара сатаан ыһырыннык имик-самык утугар тугу эмэ кыспыта, ат сэбин абырахтаабыта буолар идэлээх. Онтуттан сүрдээҕин эрэйдэнэр. Киһи барыта утуһа сыттаҕына, соҕотоҕун түңкүнүү сылдыар туох аанһа буолуой? Оттон уута мунньулуннаҕына, күнүһүн уутун кыаммакка дьон күлүүтүгэр да барбыта элбэх. Былырын өнгүрүк куйаас күн тэлиэгэлээх атынан отчуттарга өйүө илдьэн иһэн утуйан хаалбытыгар, ата үрэх оломугар тийиэн куйааһырҕаан инэһэ тэбэригэр диэри дирин ууга туораан тахсан туру-нан кэбиспит этэ. Көр, онно ыстаанын кэннэ илийдэр даҕаны, уһуктубатах ээ. Ааһан иһэр дьон түбэһэ түһэннэр атын кытылга сиэтэн таһааран баран, бэйэтин нэһиилэ уһугуннарбыттара. Отчуттар өйүөлэрин бүтүннүү ууга сытытан кыбыстыы бөҕөҕө киирбитин таһынан, бүтүн нэһилиэк үрдүнэн күлүүгэ барбыта.

Били Кээтии кэлэн илдьити этээтин кытта, дьиэлэригэр таарыйбакка быһа сэбиэт кэн-сэлээрийэтигэр тийибиттэрэ. Онтон кими да дьиэтигэр ыппатахтара. Аан таһыгар саалаах харабыл турара. Арааһа, күрүөхтэрэ дииллэрэ буолуо. Кырдык, сэриигэ ынырыллан баран иһэн күрээбит, дезертирдээбит дьон туһунан сурах-сэдьик дэлэйэ.

Мэхээчэ сэбиэккэ үлэтиир Ааныска диэн кыһынан дьонум кэлэн көрүстүннэр диэн илдьиттээбитэ. Ол эрээри барааччыларга кими да чуһаһаппатахтара. Онон ийэлээх аҕата күрүө нөнгүө сонгуоран туралларын түннүгүнэн эрэ көрбүтэ. Ийэтэ былаатын уһугунан сотору-сотору хараҕын уутун соттоохтуура. Аҕата Аанысканан саас куоракка киирэ сылдьан атыылас-пыт саппыкытын, аҕыйах солкуобай харчыны тиксэрбитэ. Онон окко кэтэр олооччутун устан

сапшыкытын кэппитэ. Арааһа, барыахтаах дьону барытын хомуйдахтара буолуо, кэнсэлээрийэ иһигэр ким туран, ким олорон эрэ чэйдээбиттэрин кэннэ, саалаах дьон харабыллаах, иккилии буолан биир аты мэнэстэн оройуон киинигэр айаннаабыттара. Түүннэри түһэн сарсыарда ыал туруута тийибиттэрэ.

Аармыйаҕа дьону хомуйуу сыыппаратыгар ыктаран олорор сүүмэрдиир хамыһыйаҕа Мэхээчэ унуоҕунан ирдэниллэр кээмэйгэ хапсыбатын аахса барбатахтара, эгэ, ол утуйарын-утуйбатын тоқкоолоһуохтара дуо? Бэйэтэ кэпсиэҕин мункуга бэрдэ, утуйбат ыарыылаахпын да дии санаабат этэ, хайа уонна нууччалыы биир даҕаны тылы билбэтэ. Дьэ, онон бу сэриигэ баран иһэн Иркутскайга быстах тохтоон ааспыттарыгар нуктуу түһэн ылар санаалаах олорор дьүһүнэ этэ. Бу иннинэ адьас аанһа утуйбакка сылдыра...

* * *

... Сибилигин аҕай сибэккилээх хонууга үрүмэччилэр көтөн ирбинньиктэнэллэрин көрө турар курдук этэ да, аны ынах ханнын саҕа таастар үрүт-үрдүлэригэр күөрэлэнэн сытар, эргиччи туох да бэйэлээх ыттыа суоҕун курдук суорба хайалар суодаһан турар кыараҕас баҕайы сирдэригэр баар буолан хаалла. Тахсар сири көрдөөн ол таас эркини кыйа барыан баҕарар да, үктэнээри гыммыт тааһа барыта салыннаах балык курдук ньылбырхай буолан иһэр. Халтарыйда даҕаны атаҕын тосту түһүөх курдук. Онон охтумаары икки илиитин даллатан баран биэтэнэлии туран уһуктан кэллэ. Маарынныгытынааҕар быдан сэргэхсийбит. Бастаан ханна баарын өйдөөбөккө тула көрүтэлээтэ. Онтон чугаһынан биир да билэр киһитэ суоҕун көрөн дьэ сүрэҕэ «парк» гына түстэ. Хотуомкатын көрдөөн тула холоруктаата да, утуяа олордоҕуна сойботон ылбыттара ырааппыт быһыылаах. Хараҕа харангара, кулгааҕа чункунуу түһэргэ дылы гынна, сүрэҕэ айаҕар бүөлүү анһан кэбистэ. Олорор муннугуттан ойон туран икки анһы тэлэччи аһыллан турар аан диэки ыстанна. Таһырдыа тахсан уҥа-ханас сүүрэкэлээтэ, хаста да дьонно кэтиллитэлээн ылла, тулатын көрө сатаан моонһун уһата сатыы-сатыы уҥа-ханас мэлээрингээмэхтээтэ. Ол эрэри дьоно барбыттара ырааппыт быһыылаах, биир да билэр киһитэ көстүбэт.

«Иэдээн, хаалбыппын. Дэсэртиир аатырдаҕым» диэн санаа күлүм гынан ааста. Өлүү түбэлтэлээх, ханас илиилэригэр кыһыл бэбээскилээх, саалаах саллааттары батыһыннарбыт эписиэр чуо киниэхэ иһэрин көрөн, кутталыттан дөйөн хаалбыт курдук буолла. Дьоно киниэхэ эрэ кыһаммакка аттынан кэлэн ааһа турдулар. Сэриигэ ынырыллан баран эрэр киһи быһыытынан бастаан кинилэри кэннилэриттэн батыспахтаан иһэн, дьонуттан быстан хаалбытын нууччалыы хайдах да сатаан быһаарыа суоҕуттан саараан, хардыта кыараатар-кыараан хаалан хаалла. Ити курдук төттөрү-таары мэскэйдэнэ, санаатыгар дьонун көрдүү сатыы сырыттаҕына, киэһэрэн барда. Борунуй буолуута эмиэ сэриигэ баран иһэр дьону тиэйбит поезд кэлэн, тимир ылыктыр ииччэх-баачча курдук туора-маары тардыллыбыт сирдэрин нөнүө өттүгэр балачча уһундук тохтоон турда. Мэхээчэ, баҕар, сахалар бааллара буолаарай диэн онно баран истэҕинэ, саалаах саллаат үлтү үөгүлээн, саанан дугдуруйан үүрэн ыытта. Хаһан да хайыай, төттөрү вокзалыгар киирэн муннукка урукку миэстэтэ иллэнгин көрөн муостаҕа кумуччу туттан олорунан кэбистэ...

* * *

... Сэриигэ барааччылары оройуон киинигэр хоннороот, үргүлдү куораттаппыттара. Куоракка тийэллэрин кытары Охонооһойу дьонуттан арааран атын сиргэ ыытан кэбиспиттэрэ. Инһэ гынан били, ходуһаттан бииргэ бэбиэскэ тутан тахсыбыт дьонун кытары борохуот баарсатыгар эрэ көрсүбүтэ. Өрүс баһыгар тийэн эмиэ үс анһы арахсарга тийибиттэрэ. Дьэ, итинтэн ыла Охонооһой кинилэри биирдэ да көрбөтөҕө.

Икки ый курдук үөрэтэ түһээт, Охонооһойу маршевай рота састаабыгар киллэрэн сэриилэхэр аармыйаҕа ыыппыттара. Инники кирбиигэ тийээлэригэр сахалартан төрүт да соботох буолан хаалбыта. Нууччалыы билбэт буолан наар дьону батыһа сылдыарыгар тийбитэ. Син үһүс ыйын сэриилэхэ сылдыар. Ити кэм устата хаста-хаста өлө-өлө тиллибитэ буолла. Биирдэ буомба тоҕо тэппит буора саба түһэн тыыннаахтыы көмүллэн хаала сыспыта. Хата, саатын уоһа хоройо сытарынан сирдэтэн хаһан таһаарбыттара. Онтон ыла хас да хонукка тугу да истибэт буола сылдыбыта, санчааска сытыаран эмтээннэр бэттэх кэлбитэ.

Бу сарсыарда атаакаҕа киирээри бэлэмнэнии буолла. Бэлэмнэнэн да диэн – кимиэхэ хас ботуруоннааҕын ааҕынан тэн гына үллэстэн, хооньуларыгар биирдии уматыктаах бытыылканы уктан баран, хамаанданы кэтэхэн сыталлар. Охонооһой бу аан бастаан атаакаҕа кириитэ. Сибилигин окуопаттан ойон туран өлөр өлүүнэн илгистэр толоонно сүүрэн тахсыаҕа. Сүр-эҕэ биир кэм бип-битигирэс, илиитэ кытары салыбырырга дылы. Ол иһин бинтиэпкэтин хам тутан окуопа түгэҕэр чохчойон олорор. Төбөтүгэр араас санаалар үтүрүһэ-үтүрүһэ кииртэ-лииллэр. Баҕар, бу кини олоҕун бүтэһик күнэ буолуо... Сибилигин, адьас сотору буулдаҕа дьөлө көтүттэрэн кыа хаанынан устубутунан сууллан түһүөҕэ. Ынырыгыһын! Сэриигэ кэлэн элбэх өлүүнү көрдө. Ама кини эмиэ хаар, буор булкаастаах тон сиргэ охтон өлөн түһүө дуо?..

Ол быһыгар аны эһэтэ оҕонньор тайахха тэптэрэн, оргууй аҕай маадьардаталаан дьийэтин диэки баран иһэрин санаан ылла. Адьас оҕо сырыттаҕына өлөн хаалбыт эһэтэ оҕонньору бүтэһигин көрөн хаалбыт түгэнин тоҕо санаан ылбытын дьийбэргийэх курдук буолан истэҕинэ, «В атаку!» диэн хамаанда сатараата. Охонооһой, ол хамаанданы истэн, саатын ыбылы туппунан өссө бүк түһэн кирийэ сатыырга дылы гынна. Эмискэ ким эрэ сүр күүскэ өттүккэ тэбэн баран, саҕатыттан харбаан ылан окуопа таһыгар бырахта. Түөрт атах буолан туран истэҕинэ, «Вперед! Быстрей!!!» диэн хаһыыны кытары аны ойоҕоско тэбэн саайдылар. Иһэ-үөһэ дор-гуйан тыһа хаайтарарга дылы гынна, хараҕа ирим-дырим буолбахтаата. Ол да буоллар иннин диэки сүүрэн бакаалаата.

Тулатыгар биир кэм «Аа-а-а-а!» диэн хаһыы иһиллэр. Эмискэ иннигэр, ойоҕоһугар миинэлэр түһэн эстэн бурҕаннастылар. Иһин түгэҕэр били, маарыын ойоҕоско тэппиттэрин курдук, туох эрэ күүскэ саайарга дылы гынна да, Охонооһой охтон түстэ. Өйдөнөн кэлбитэ: буордары, хаардары үлтү мэхиллибит сиргэ умса түһэн сытар. Төбөтүн өндөппүтэ: иннигэр манган кириэс ойуулаах таанка адьас кинини көрбүтүнэн тимир тиһиликтэрэ килэбэчиһэн хаары, буору өрө ытһыан лиһигирэйэн иһэр эбит. Охонооһой ити амырыын сэпкэ үлтү мэхийт-эримээри туора сыылла сатаата. Таанка адьас субу лиһигирэйэн кэллэ. Охонооһой таанка куйа-аҕар түспүт хаар күдэригэ тута уулан ньалбарыйарын кытары бу баардыы көрдө. Онтон хоон-нуугар уматыктаах бытыылкалааҕын өйдөөн, илиитин иминэн булан, оруу тардан ылан ааһа лиһигирэйэн эрэр таанка диэки элиттэ. Бытыылка таанка куйааҕар тийһэн үлтү ыстанарын, уматык халыс гынарын уонна чочумча буолаат, кыһыл төлөн өрө күүдэпчилэнэрин көрө сытан, уматыктаах бытыылкатын көрдөөн харбыалаһарыгар иһин түгэҕэр туох эрэ сымнаҕас, сылаас баарын дьийбэргээн тиэрэ эргийэн иһин түгэҕин өнөһөн көрбүтэ: оһоҕоһо бүтүннүү буор-сыыс, хаар- сиир буолан субулла сытар эбит. Сыыллыбыт сирэ барыта кыа хаан буолбут. Икки илиитинэн оһоҕоһун хомуйуохтуу харбыалаһа сытан, мэйиитэ эргийэн тулата кулахачыннаан иһэн хабыс-хараһаҕа тимис гынан хаалла...

* * *

... Уонча хонугунан Мэхээчэ аччыктаан, ыран-дьүдэйэн, эбиитин ханнык эрэ урдустар быһыта сынһан баран, били, маа бэйэлээх саппыкытын устан ыланнар атах сыгынһах хаалла, сирэйэ-хараҕа көбөрөн адьас умнаһыт оҕонньор курдук буолла. Бэйэтэ да кырата-харата бэрт буолан, сэриигэ ынгырыллан баран иһэн быстан хаалбыт киһи диэбэккэ, бүрээт умнаһыт оҕон-ньоро сылдыар дии саныллар быһыылаах.

Тимир суол вокзалыгар кэлии-бары түүнүн эрэ кыратык абырымны түһэр. Арбааттан сотору-сотору бааһырбыттары ажалаллар, араас тэриллэри, станоктары тиэммит поездтар кэлит-элиллэр. Түүннэри-күннэри сэриигэ баран иһээччилэри тиэммит эшелоннар кэлэн ааһыталыылар. Ол тухары Мэхээчэ биир да саха киһитин көрсүбэтэ, кыһалбатын быһаартарбата, кимниин да айах атан кэпсэппэтэ. Хоргуйан өлбөт туһуттан наар аан таһыгар ытыһын тоһуйан баран олорор. Кэлэр-барар дьонго ас-танас сыһын атыылыыр эмээхситтэр сороҕор аһынан ытыһыгар килиэп хоруоскатын, хахтары буспут хортуосканы ууран ааһаллар. Хантан эрэ балачча обургу кэнсиэрбэ баанкатын булан айанныттар оргуйбут уу ылар кырааннарыттан сылбархай ууну сүүрдэн айаһын сиэтэ-сиэтэ сыпсырыһар. Итинник муннана сырыттаһына, халлаан тымныйан, кыһын кэлэн иһэр сибикитэ биллэн барда. Атахтара дэлби тонор буоланнар, куул сэмнэһин булан эринэн баран, сөллө сылдыбатыннар диэн бэрбээкэйинэн боробулуоханан бобо тардынна. Кэлин вокзал тулатынан чээччэйэн чугас эргиннээби үүтү-хайаһаһы биэс тарбаһын курдук биллэ. Адыас кими да чугаһаппат, саалаах харабыллар турар, хатыылаах боробулуоханан эргитиллибит сирдэр кытары бааллар.

Ити сылдьан уорары сатыыра эбитэ буоллар, саатар киһилии атах тангастанья эбитэ буолуо да, Мэхээчэ уорарын тарбаһын быстар кэриэтэ саныыр. Хата, биир күн итии уу сүүрэр турбалар тардыллыбыт сирдэригэр кини курдук кыра киһи киирэн холкутук сытыан сөптөөх хаххатын булан ылла. Бэрт бүччүм, сылаас сири таба хааман, аны онно тийэн хонор. Айаһын ата сылдыар сүрдээх улахан алдыаммыт бачыынканы булан, боробулуоханан үүйэн син атах тангастаммыт кэриэтэ буолла. Ити курдук күнтэн күн ааһан истэ. Мэхээчэ сууммакка-тарамакка, аанһа аһаабакка ийэлээх аҕата да билбэт киһилэригэр, илдьирийбит тангастаах умнаһыкка кубулуйан хаалла. Аны киниэхэ төрүт да кыһамматтарын билэн, байыаннайдартан куттаммат. Ардыгар аччыктаан мэйиитэ эргийэн туймаарталаан ылар. Дойдугун, дьонун ахтара даһаны сүрдээх, ол эрээри аны кинини онно туох илдэн быраһыай? Хаһан эрэ бу дойдуга, ити турбалар быыстарыгар өлөрүм буолуо дии саныыр. Сороҕор түһээн дойдугун көрөр. Тоҕо эрэ наар сайын үгэнигэр тийэ сылдыар, сибэкки арааһын быһыгар турар уонна хайаан да үрүм-эччилэр тэлээрингэһэллэрин көрөр. Уһуктан кэлэн, төрүт атын сиргэ сытарыттан хомойон ытаан муннана. Ытаан-ытаан баран, хоргуйан өлбөт туһуттан эмиэ умналыыр сиригэр тийэн олороохтуур.

Өрүү хам аччык, оргуйбут ууну эрэ төһө кыайарынан иһэ сылдыар да буоллар, Мэхээчэ күөххэ этэннэ үктэнэн, от-мас тыллыгыгар син тыыннаах тийдэ. Биир сүрдээх сылаас күн, дьон көрбөт сиригэр тийэн, ньалыар ууну булан суунна, тангаһын дуомун эмиэ илиппитэ буолла, бытын-былаһытын көбүрэтинэ сатаата. Сыгыннахтанан баран дар унуох, от илии, от атах буолбутуттан, тобугун, өттүгүн унуохтара сүөргү баһайытык лоппоруһан тахсыбыттарыттан, ойоҕосторо ааҕа атыгыраһан көстөллөрүттэн бэйэтэ да соһуйда. Илдьирийбит сонун бүрүнэн саната суох ытаан санна титирэстии олорбохтоото. Оо, билигин дойдутугар төһө эрэ үчүгэй буолла. Хаар уулан, мыраан сирэйэ ньургуһунунан симэнэн, тыллан эрэр мутукча сыта дыргыйан, кэҕэ этэн чоргуйан эрдэҕэ. Тангаһа куураһын кэтэһэн оннук балачча уһуннук олордо. Айылҕаһа үчүгэйэ сүрдээх эбит. Ол иһин талаһынан хаһа онгостон, кур оту үргээн тэллэх онгостон отууга хонордуу оноһунна.

Киһи туохха барытыгар үөрэнэр эбит. Мэхээчэ эмиэ умнаһыт олоҕор үөрэнэн хаалла. «Дьылҕам маннык эбит буоллаҕа» дии саныыр. Саамай сүрүн кыһалҕата – туох эрэ айаһа угары булбут киһи диэн. Сэрииттэн бодон буолбуттар, илиитэ, атаҕа суох умнаһыттар күн-түүн ахсын элбээн иһэллэр. Вокзал айаһар уонунан киһи илиитин уунан баран олорор буолар. Онон тугу эмэ ыстыыры булар уустугурда. Сорох күн оргуйбут уунан эрэ хонуталыыр.

Аччыктаан, тонгон-хатан, инчэҕэй эттээх тулуйбат эрэйин-мунун көрүстэр даһаны, ыалдьан-сүтэн хаалбакка син тыыннаах сылдыар. Иккитэ-үстэ саха дьонун көрсөн кэпсэтэ сатаата да, анараангыллара сэриигэ баран иһэн быстан хаалбытын биллилэр да тэскилиир аатыгар

бараллар, киниттэн аран ыарыылаах киһи курдук куттаналлар. Өссө сорохтор кырбыах да курдук буолаллар. Онон кэлин сахалар дии санаабыт дьонугар чугаһы да соруммат.

* * *

...Мэхээлэ, тирии бүрүөһүннээх сымнаҕас дыбыаанга тиэрэ түһэн утуйан барылата сыттаҕына, таһырдыа ынырыктаах ытыалааһын, ыһыы-хаһыы өрө оргуйа түстэ. Ойон туран дыбыаан баһыгар өйөһнөрө уурбут аптамаатын харбаан ылаат, иккис этээстэн кирилиэһинэн аллара лиһигирээн түстэ. Таһырдыа ойон тахсыбыта: ким туох сэптээҕинэн салгынга ытыалаан битигирэтэн аҕай эрэллэр эбит. Тугу да өйдөөбөккө өрүтэ хантаарыннаан баран, аан таһыгар ыһытыы-ыһытыы аптамаатынан салгынга ытыалыы турар саллаакка тийээн кулгааҕар: «Что случилось?» – диэн хаһытаабытыгар, биридэрэ: «Победа! Победа!» – дии-дии ботуруонун бүтүннүү ытыалаан битигирэтэн кэбистэ. Мэхээлэ, ити тыллары истээт, этэ-сиинэ итий-итий гынарга дылы буолла. Кыайыы!!! Бу күнү төһөлөөх күүттэ этэй?! Ол күнэ, төһө да күүппүтүн иһин, олус соһуччу тийээн кэллэ. Тулатыгар үлүскэннээх үөрүүттэн «Ураа!» хаһытыы-хаһытыы салгынга ытыалыыр дьону үтүктэн, аптамаатын өрө тутуат, диискэтэ бүтүөр диэри ытыалаан бирилэтэн кэбистэ уонна киһитин кууһа түстэ. Иккиэн ыбылы куустуһан мадьыктастылар. Мэхээлэ түөһүн үлүскэн үөрүү толорон эмиэ да күлэрэ, эмиэ да үгүстэр курдук хараҕын уута ыгыллан тахсан сарт түһэрэ.

...Сэри иэдээнэ хайдахтаах да киһи кутун уларытар, дьэбир сүрэхтиир. Оттон ити үөрүү хараҕын уута күннэтэ өлөр өлүүнү кытта күөн көрсүбүт саллааттар куттара тостубаҕын, майгылара уларыбатаҕын туоһута этэ.

* * *

...Бу дойдуга саас быдан эрдэ кэлэр. Мэхээчэ, халлаан сылһыан, түүнүн оччо тонмот буолан, бүччүм сиргэ эмиэ отуу онгостон хонор буолбута хас да күн буолла. Биир сарсыарда күн аайы умналыыр сиригэр кэлбитэ: туох эрэ улахан бырааһыннык буолбутунуу дьон үөрбүтэ-көппүтэ сүрдээх, араадыһанан ырыа-тойук кутуллан олорор буолбут. Мэхээчэ, төһө да нууччалыы бэрт аҕыйах тылы биллэр, киһи барыта өрө көтөҕүллэн: «Победа! Ураа! Ураа!» – дэһэллэриттэн, сэрии бүппүтүн, кыайыы буолбутун сэрэйэн, эмиэ сүрдээҕин үөрэн, долгуйан кэллэ. Ол быһыгар аны хаһан да дойдубар, дьоммор тийэр кыаҕым суох диэн хараастан хараҕын уута иэдэһинэн халыйа олордоһуна, биир саллаат хотуомкатыгын бухаанҕа аһаара хара килиэби ылан туттаран кэбистэ. Мэхээчэ, өтөрүнэн илиитигэр маннык улахан килиэби туппатах киһи, үөрүүттэн өссө күүскэ ытаан ньиккирээн барда. Ити күн үөрбүт-көппүт дьон хаста да ботуччу соһустук ас бэристилэр. Онон киэһэлик отуутугар икки-үс хонукка сиир килиэптээх, бэл, эт кэнсиэрбэлээх кэлэн үс сыл тухары биридэ тото-хана аһаата. Урут саамай баҕарар баҕата – саатар биридэ тото аһаа- быт киһи диэн этэ. Оттон бүгүн тото аһаатар даҕаны, сүрөҕин-быарын хам тутар, мэктиэтигэр тыһынын хаайар, кыатана сатаабытын да иһин хараҕын уутун ыган таһаара турар ыар санаа хам кууһан, кыратык даҕаны хараҕын тымныппата. Наар дойдутун, дьонун санаан, халтаһалара дьолтооччу иһиэр диэри ытаан табыста...

* * *

...Кыайыы кэнниттэн сотору соһус буолаат, тимир суол станциятыгар аны илин диэки ааһар эшелоннар элбээтилэр. Дьоппуоннары кытары кыргыһыыга баран эрэр, араас сэрии сэбин, саллааттары тиэммит поездтар сотору-сотору кэлэн аһыталыылар. Ол быһыгар дой-

дуларыгар төннөн иһэр, түөстэригэр килэччи уордьан, мэтээл илиммит саллааттар вокзалы ылан кэбистилэр.

Биир күн Мэхээчэ вокзал диэки баран иһэн, отуутуттан чугас собус уот оттон хочулу-окка күөс өрүнээри олорор дьону көрдө. Өйдөөн көрбүтэ: сахалар эбит. Өссө биирдэрин хайдах эрэ хараба тапты көрөр, билэр кинитин курдук. Талах быһынан оргууй чугаһаан, саһан туран сирийэн көрбүтэ: ходуһаттан бэбиэскэ тутан бииргэ тахсыбыт кинитэ Ылдыын Мэхээлэ тастын быраатынаан Миитэрэйдиин олороллор эбит. Үөрэ-көтө күө-дьаа кэпсэтэллэр, табахтыылар. Түөстэрэ бүтүннүү уордьан, мэтээл.

Мэхээчэ, билэр дьонун көрөн, сахалыы сананы истэн, харабын уута халыйан тахсан, сүр-эбэ нүөлүйэн, сүһүөхтэрэ уулан охтон түһүөх курдук буолан талахтан тутуһан оргууй бокуй-дар-бокуйан тобукутуу түстэ. Балачча өр бүк түһэн, бүтүн бэйэтинэн титирэстии олорбохтоон баран, көнөн өрүтэ тыыммахтаан ылла. Харабыттан халыйан тахса турар ууну сөп-сөп ытыһынан туора соттуммахтыы-соттуммахтыы кутаа таһыгар кэпсэтэн көбдөөрөр дьону көрөн олорбохтоото. Онтон арыый уоскуйан, оргууй аһай туран, талах быһыттан тахсан саары-саары кутаа диэки барда.

* * *

...Кини диэки утары олорор Ылдыын Мэхээлэ талах быһыттан тахсан кэлбит илдьиркэй таһастаах, хараара өспүт сирэйдээх быыкайкаан кинини бэркэ дьибэргээбиттии көрдө. Мэхээчэ хамсыыр-хамсаабат икки ардынан кээдьэнгээн чугаһаан кэлбитигэр, киниэхэ кэннинэн буолан талабы кыһан күөс булкуйар оноро олорбут Миитэрэй эргиллэн көрөөт соһуйан:

– Оо, татат! Бу туох айылаахпыт тийэн кэллэ?! – диэтэ.

– Умнаһыт эрэйдээх сылдыар дии. Оҕо диэбитим улахан киһи эбит дуу. Тугу эмэ бэрсэ-эйэллэр диэн кэлээхтээтэбэ. Ыл килиэпкэ кэнсиэрбэтэ сыбаан аһал эрэ. Бу эрэйдээххэ онтон ордук бэрсэрибит да суох, – диэн баран Мэхээлэ умнаһыт диэки аһыммыттыы көрөн турда. Миитэрэй килиэп сыбыы охсон биэрбитин туппутунан Мэхээчэбэ чугаһаан кэлэн утары уунна:

– На, возьми. Больше нечем угостить, – диэтэ.

Мэхээчэ, эмискэ салба кинилии титирэс буолан хаалбыт илиитинэн, илдьиркэй сонун уолугун бобута туппахтыы туран, кэһиэбирэн хаалбыт куолаһынан нэһиилэ ыган-ыган:

– Хайа, Мэхээлэ, билбэтин дуу? – диэн ботугураата.

Ылдыын соһуйан утары уунан турар аһын мүччү тутан кэбиһэн баран, Мэхээчэттэн харабын араарбакка төнкөс гынан окко кэнсиэрбэлээх өттүнэн умса түһэн хаалбыт килиэбин ылаары харбыалыы туран:

– Тыый, сахабын дуо?! Кимгиний? – диэбитигэр, кутаа таһыгар олорор Миитэрэй ойон туран ыстанан кэллэ.

– Сахабын диир дуу?

Мэхээчэ, бу тухары киһи сылдыар диэн киниэхэ ким да болҕомтотун уурбатаба ырааппыт буолан кыбыстан, куттанан кэннинэн чугуруннаата. Онуоха Мэхээлэ соһуйан ойон кэлбит кинитин тохтотордуу ханас илиитин туора тутан туран:

– Бээ-бээ, тохтоо. Оргууй! – диэтэ. Онтон сиргэ сытар килиэбин ылан Миитэрэйгэ туттаран кэбиһээт, Мэхээчэбэ оргууй чугаһаан кэлэн: – Билимээри гынным ээ, хайалара этигиний? – диэн сэрэнэ собус ыйытта.

– Мэхээчэбин ээ, Куонаанап.

– Оо, ол иһин даһаны... Ханна эрэ көрбүт харахтарым ээ. Хайдах манна кэлэн хааллын? Чэ, кэл. Манна уот аттыгар олорон сиһилии кэпсээ, – дии-дии утарылаһыннарар бокуойа суох Мэхээчэни кутаа таһыгар дьөгдөрүтэн аһалан күөх окко олордон кэбистэ.

Мэхээчэ, төһө эмэ өр атын киһилиин айах атан кэпсэппэтэх буолан, бастаан утаа тугу да буоссалааҕы кэпсээбэккэ дьонун хардары-таары көрүтэлээн мэлээрингии олордо. Онтон Мэхээлэ билээгэттэн куруускаҕа арыгы кутан сынгалаан туран иһэритин кэннэ, дьэ тыла босхо баран сэриигэ баран иһэн дьонуттан быстан хаалбытын, үс сылы быһа умналаан аһаабытын кэпсээтэ. Тиһэбэр ытамныйан ыла-ыла:

– Эһиги тыыннаах ордон дойдулаан истэххит. Оттон мин эрэйдээх манна хаһан эрэ умса түһэн өлүөм буоллаҕа, – диэн баран сирэйин тобугар кистии анһан олорон ытаан санна титирэстэбитинэн барда.

Мэхээлэ тулуйбата, ытаан ньиккирии олорор киһини ордуу санныттан илгиэли-илгиэли:

– Мэхээчэ-Мэхээчээ, тохтоо. Уоскуй. Хайдах эмэ гынан дойдугар илдээр суолу тобулуохпун, – диэтэ. Онуоха Миитэрэй эмиэ көх-нэм буолан:

– Ээ, илдьиэхпит-илдьиэхпит. Хата, мань ис, уоскуй, – дии-дии Мэхээчэбэ итии чэйдээх куруусканы үнүлүттэ. Мэхээчэ, аһыннарбыт оҕо курдук, ис-иһиттэн өрүтэ мэргийэн сыһырыһан ылбахтаата, онтон уонун сизтэ-сизтэ итии чэйи сыһырыһа сатыы олордо. Ол олордубуна, харабыттан икки бөп-бөдөн таммах куруускалаах чэйигэр «чолк» гына түстэ.

* * *

...Мэхээлэлээх Миитэрэй Өлүөнэ баһыгар диэри бараары массыына кэтэһэ сылдыбаллар эбит. Мэхээчэни массыынаҕа олордоллоро уустугун аһан сүрдээх кутталлаах. Тутулуннулар да дезертири кистээн илдэ иһэр дьон быһыытынан хаайыыга бараллара чаччы. Онон киһилэрин хайа албаһынан илдьиэххэ сөбүн тобула сатаан бэрт өр төбөлөрүн үлтү сыстылар. Мэхээчэлэрэ, кинилэргэ туох да сүбэ биэрэр кыаҕа суох буолан, бүтэйдии кэтэһээхтиир эрэ. Тиһэбэр дьоно куулга уган баран, үрдүгэр хортуоппуйда кутуохха, араа сиир өйүөбүт диэххэ диэн быһаарыннылар. Миитэрэй сэриигэ алдыаммыт сааны-сэби өрөмүөннүүр взводка сылдыбыт эбит. Дойдугар барарыгар бииргэ сулуспалаабыт дьоно эгэлгэ тэриллээх дьобус холбуканы бэлэхтэбиттэрин станцияҕа тийэн атыылыы охсон, бэрт халын, бөҕө америкаһай куулу аһаарынан хортуоппуй атыылаһа охсон кэллэ. Оттон Мэхээлэ киһитэ кэлээтин кытары массыыналар хаһан баралларын билэ барда. Күн ортотун саһана аны биир чаһынан биэс массыына Усть-Кутка диэри бараллар үһү диэн ыксаан-бохсоон тийэн кэллэ. Сонно тутта кууларын таннары сүөкээт, иһигэр Мэхээчэни уктулар, үрдүнэн эргэ гимнастерканын бүрүйдүлөр уонна хортуоппуй кутан баран бобо баайан кэбистилэр.

– Хайа, Мэхээчээ, хайдаххыны? Тыһын хайтарбат дуо? – диэтэ Мэхээлэ куулга таннары нөрүөн туран.

– Суох. Тыһарга син үчүгэй, – диэн сана иһилиннэ.

– Доҕоор, куул түгэбэр эмиэ хортуоппуй кутуохха баар эбит. Муннуктара харбыһан киһи хортуоппуй диэ суох. Аны уорбалаан тураайаллар, – дии-дии Миитэрэй пилоткатын кэтэбин диэки сыһайан баттаһын тарбанна.

– Ити, кырдык, сөпкө эттин ээ, – диэн баран Мэхээлэ куул быатын сүөрбүтүнэн барда.

Хортуоппуйдарын сүөкээн, сороһун куул түгэбэр кутан, киһилэрин хаттаан уган, үрдүнэн хортуоппуйунан бүрүөн бобо баайан баран тэйэн ыла-ыла көрдүлөр уонна дьэ астыммытты Мэхээлэ куулу сүгэн массыыналар кэлиэхтээх сирдэригэр бардылар. Ол иһэн Миитэрэй:

– Дьэ, Мэхээчэ, адьас туох да санганы-инэни таһаарыа суохтааххын. Тутулуннубут да бары бүтэбит, – диэн өссө төгүл тоһоһолоон эттэ.

Мэхээчэ эрэйдээх куул иһигэр кумулуоһунан кумулан иһэн, аны алҕас сөтөллөн дуу, ытырдан дуу кэбиһэн алдырхай буолара буолуо диэн куттанан, бэл, тыыммакка да иһээхтиирэ. Ол эрээри дойдугар тийэр баһаттан кини тугу баһарар тулуйар санаалаах этэ.

Бэрт өр аймалаһан, хаста да онно-манна олордон, көтөһөн-сүгэн, кимниин эрэ мөккүһэн, үөхсән син массынаға тиэйдилэр быһыылаах. Куул иһигэр им-балай харанаға олодор киһи дыоно нууччалыы сангардаһтарына куоластарынан эрэ араарар. Ол быһыгар эмиэ да сахалыы саһа иһиллэн аһар. Кэмниэ-кэнэһэс массына хоннон ингнэл-таннал түһэн айаннаабытынан барда.

* * *

...Төһө өр айаннаабыттара буолла, Мэхээчэ утуктаан дуу, салгына тийбэккэ туймааран дуу түлэй-балай баран истэһинэ, Ылдыын Мэхээлэ:

– Дьэ, онон аһынаммыт киһибитин илдэ иһэбит. Бары даһаны өлүүгэ сылдыбыт дыон буоллаһпыт дии, тыллаан биэрбэт инигит? – диирэ иһилиннэ уонна куул быатын сүөрбүтүнэн барда. Мэхээчэ, үрдүгэр кутуллубут хортуоппуйу бүрүйэ бырахпыт эргэ гимнастеркаларың ылааттарың кытта, сөп-сөрүүн сибиэһэй салгыны эһирийэн мэйиитэ эргийбэхтээн ылла.

– Хайа, доһоор, хайдаххыный? Ыл, таһыс. Усть-Кутка хаһан тийиэхпит биллибэт. Ол тухары маннык айаннаатаххына өлөр буолаһың дии. Куттаныма, барыта бэйэ дыоно, – дии-дии Ылдыын куул энээрдэрин аллара баттатаалаата.

Мэхээчэ төбөтүн өндөтөн уонтан таһса киһи сүрдээхтик дыибэргээбит сирэйдэрин көрө түстэ...

* * *

...Айаннаатаһтарың үһүс күнүгэр Усть-Кутка тийдилэр. Аара тохтобулга Мэхээчэ илдыркэй таһаһын устан, саллаат кубархай гимнастеркатың, ыстааның, пилоткатың кэтэрдэн, баттаһың кырыһан атыттартан улаһаннык араарыллыбат да буолла. Ол эрээри борохуокка саалаах-сэптээх НКВД үлэһиттэрэ хас биирдии киһи докумуонун бэрэбиэркэлээн киллэрэллэр эбит. Өссө киһи элбэһэ бэрт буолан икки бууттан ордук таһаһаһы ыларбаттар үһү диин буолла. Онон Мэхээчэни куулга сүгэн киллэри иһаһа да кыаллыбат буолан таһыста. Киһилэрэ, ону истэн, адьас иэдэйбитин көрөн, Ылдыын: «Чэ, наһаа санаарһаама. Тугу эмэ тобулар инибит», – диир да улаһаннык мунаарара сирэйигэр көстө сылдыар. Ол сылдын сэри иһиттэн үчүгэйдик билсэр, Покровскайтан сылдыар сахалыы бэркэ билэр нуучча улун, эдэркээн лейтенаны көрсөн кыһалһатың кэпсээбитигэр, киһитэ толкуйдуу түһэн баран: «Дьэ, Миша, кырдык, киһигитин куулга уган хайдах да киллэриэххит суоһа. Арай, маннык гыһаһа сөп. Земляккытың ортоһутугар уктан уочаракка тураарың. Хонтуруолга тийээт, пилоткаһың устан үөһэ уунан бэлиэтэ биэрээр. Оччоһо мин кэннигиттэн анныһыны тэрийиһим. Эһигини палубаһа тоһо анһан киллэрээттэрин кытары киһигит аллара трюмна ыстанның. Трюм ааның эрдэ киирбит киминэн эрэ арыһтаран кэбиһээр», – диитэ. Сүбэлэһэн баран ити алһаһы туттарга быһаарыннылар, атын хайдах да гынар кыаһтара суох.

Сарсыһыгар Дьокуускайга диири барар борохуот тийэн кэллэ. Дойдуларыгар тийэ охсуохтарың баһарар сэрииттэн иһээчилэр бука бары бириистэннэ тоһо суулан киирдилэр. Хонтуруоллааччылар тыраап икки өттүгэр туран хас биирдии киһи докумуонун бэркэ сыһыан көрө-көрө аһараллар. Мэхээчэ Мэхээлэлээх Миитэрэй икки ардыларыгар туран кутталыттан сүрэһэ бип-битигирэс буолла. Кыһалһатың онорон, уочарат сыһарыйара түргэнэ сүрдээх курдук. Тыраапка таһсыларыгар Мэхээлэ:

– Мэхээчэ, көр эрэ ол хаһас өттүгэр чоһ кутар трюм ааның. Бөлөлүүбүскэй номнуо арыһыт. Билигин анныһыы буолла даһаны эн онно ыстаныаһаһхың. Киирээккин кытары Бөлөлүүбүскэй ааны сабан кэбиһиһэ, – диин оргууй ботугураата.

Мэхээчэ, адьас күүрэн хаалан, тыһнара тыһтанан, сүүһүгэр көлөһүнэ бычыгыраан таһыста. Ол икки ардыгар хонтуруолга тийэн кэллилэр. Ылдыын түөһүн сиэбиттэн доку-

муонун ылан төп-төгүрүк ачыкылаах, кыһыл хаймыылаах халлаан күөҕэ өгнөөх фуражка-лаах хатыныр эписиэргэ туттараат, пилоткатын устан өрө ууммутугар, кэннилэрин диэки «Давай!» – диэн санга иһиллээтин кытары, сүүрбэччэ киһи биирдэ палубаҕа тоҕо анһан киирдэ. Мэхээчэ, Ылдыын кэннигэр саһан, төһө да бэлэм турдар, күүстээх анһыыттан чуут умса баран түһэ сыста уонна нэһиилэ өрүһүнэн хангас диэки ыстанна. Кыараҕас люгунан моҕо-тойдооҕор сымсатык трюм иһигэр сылыпыс гынаатын кытары, саба баттаан ланкынаттылар. Ол икки ардыгар иккитэ-үстэ саа тыһа бачырҕаата, маатыра-куутура бөҕө буола түстэ. Мэхээчэ кутталыттан сүрүҕэ айаҕар бүөлүү анһан кэбистэ. Муннукка ыстанан тийээн харса суох чоҕу дьөлө хаһан киирэн кирийэн хаалла.

Хонтуруоллааччылар саанан үөһэ ытыалаан, маатыра-куутура бөҕөнөн палубаҕа тоҕо анһан киирбит дьону төттөрү үүрэн таһаартаан балачча өр мучумааннастылар. Кэмниэ-кэнэҕэс бэрээдэги олохтоон салгыы докумуоннары бэрэбиэркэлээн бардылар.

Мэхээчэ санаатыгар өр да өр буолан баран, борохуот тохтуу-тохтуу үс төгүл үөгүлээн ылла уонна бүтүн бэйэтинэн дьигис гынан ыла-ыла устан барда...

* * *

...Өлөр-тиллэр кыргыһылартан ордон ахтылҕаннаах дойдуларыгар эргиллэн иһэр дьон дэлби өрүкүйэн, бэрт өр өрө-таннары саамылаһан оннуларын булууларын саҕана, Мэхээлэ трюмга дьылыс гынна. Киһи тыынын хаайыах чох сытынан күнкүйбүт хабыс-харанга, кыараҕас трюмга чохчойон олорон:

– Мэхээчэ, Мэхээчэ. Бу мин, Мэхээлэбин. Ханна бааргыный? Таҕыс, – диэн көрдө даҕаны, уу чуумпу.

Хаста да ыңырбытын кэннэ биирдэ муннук диэки чох өрө сүгүллэн курулуура иһилиннэ. Дьэ, доҕоор, онтон киһитэ бүтүннүү чох быылын бүрүммүтүнэн тахсан кэллэ ээ. Мэхээлэ киһитин танһын тэбээн бурҕаннаппыта буолла, онтон трюмтан быган тула өттүн чуннаан баран бастаан таҕыста. Кэнниттэн киһитэ тахсыбытын батыһыннаран палуба түгүҕэр тийдэ. Танһын быраатынаан солбуһа сылдьан тэбии сагаатылар да туһа суох буолла. Сирэйэ-хараҕа, моонньо эмиэ бүтүннүү хара хороу буолбут. Онон биэдэрэ булан, уу баһан, мылалы-мылалы сууннардылар, танһын-сабын эмиэ кимиэхэ туох баарынан уларыттылар. Мэхээчэ, суунан-тараанан, ыраас тангас кэтэн уонна дойдутугар тийэр кыахтаммытыттан үөрэн адьас атын киһи буолан чэмэлийэ түстэ...

* * *

...Дойдуларыгар чугаһаан истэхтэрин ахсын үгүстэр утуйар ууларга көттө. Мэхээчэ эмиэ олорон эрэ сылайан, хамсалаах табах быстыһа утуйан ыларын быһыгар түүннэри-күннэри Өлүөнэ биэрэгин көрөн тахсар. Өрүс кытыла били кини түүлүгэр көрөрүн курдук күөх нуолур солкоҕо сууланан мунгутаан аҕай турар. Кырдыга даҕаны, киһи хараҕын араарыа суох кэрэ көстүүтэ.

Кэмниэ кэнэҕэс дойдуларыгар кэлэн, билэр сирдэрэ көстүтэлээн бардылар. Борохуот айгыстан-аарыгыран кытылга чугаһаата. Мэхээчэ кэтэспит санаатыгар бэрт өр тарыбыайданан, тыраап быраҕан кинилэри түһэрээт, оргууй күллүргэччи эрдэн кытылтан тэйэн барда. Дьоно, борохуокка баар табаарыстарынаан быраһаайдаһан, өргө диэри бэргэһэлэринэн далбаты турдулар. Оттон Мэхээчэ, төрөөбүт кытылыгар үктэнээт, сүһүөҕэ уйбакка бокус гынан күөх окко тобуктуу түстэ. Икки хараҕын уута бычалыйан таҕыста, күөмэйин туох эрэ бүөлүү анһан кэбистэ. Оргууй умса түһэн күөх оттоох кырыһы сыллы-сыллы ытаан санна илиби-рөөн барда. Дьоно ону көрөн арыый тэйэн биэрдилэр уонна күөх окко олорон табах эриммитинэн бардылар. Мэхээчэ, бэрт өр дуоһуя ытаан, хайдах эрэ чэпчээбит курдук буолла.

Дьонугар тийибитигэр, Мэхээлэ:

– Дьэ, Мэхээчэ, дойдубутун буллубут. Ол эрэри билигин даҕаны эрэйин бүтэ илик. Аны саамай уустуга – нэһилиэк сэбиэтигэр испииһэккэ киирэрин хаалла. Ким эмэ дезертир диэн тыллаан биэрдэ да – бары хаайыы дойдуланабыт. Онон ханна эрэ бүгэн, дьыалан быһаарыллар диэри адьас быкпакка олордоххуна сатанар. Биһиги сэбиэт Бүөтүрү кытта бэйэбит кэпсэтиэхпит, – диэтэ.

* * *

...Сэбиэт бэрэссэдээтэлэ, сэрэйбиттэрин курдук, Мэхээчэни нэһилиэк олохтоохторун испииһэгэр киллэрэртэн кыккыраччы аккаастаммыта. Өрүү кинилиин хатыһар, кылытын кэтии сылдыар киһи үңсөн биэриэ диэн куттанара сүрдээх этэ. Ылдыын Мэхээлэ, сэриигэ барыан иннинэ холкуоска суотчуттуу олорон, ол киһи дьыалаҕа эриллэ сыспытыгар көмөлөспүттээх буолан, анаан-минээн арыгылаах, астаах бара сылдыбыта. Аан дойдуну атыяхтаах уулуу аймаабыт сэрии алдьархайдарын, үгүс киһи сураҕа суох сүппүтүн, сэрии дьон дьылҕатын түөрэ эргипитин тустарынан кэпсэтэ олорон, Мэхээлэ аараттан Мэхээчэни булан аҕалбыттарын эппитэ. Сэриигэ барыан да инниттэн мункук-тэнкик киһи, антах тийээн мунан хаалан үгүс эрэйи көрбүтүн, сыккырыр тыына эрэ хаалбытын туһунан кэпсээбитэ. Тиһэбэр киһититтэн кимиэхэ да туох да куһаҕаны онорботох эрэйдээх ханна да быкпакка дойдутугар бүгэн олоророругар туорайдаһыам суоҕа диэн бигэ тылын ылбыта. Инньэ гынан иккиэн сэбиэккэ тийээн Мэхээчэни нэһилиэк олохтоохторун испииһэктэригэр киллэрэригэр көрдөспүттэрэ.

Мэхээчэ сотору холкуоска ылыллан, хас да сыл ыраах үрэх баһыгар сылгы аһатааччынан, кэлин көлүүр аттары көрөөччүнэн үлэлээбитэ. Хара өлүөр диэри Ылдыын Мэхээлэни таһара курдук саныра, куулга сүтэн дойдутун булларбытыгар мунура суох маһтанара.

* * *

Нууччалыы биир да тылы билбэт саха дьоно сэрии уот будулҕан силлиэтигэр түбэһэн муммут кус оҕотун курдук буолбуттара, үгүстэрэ кыргыһы толоонугар охтубуттара, сураҕа суох сүппүттэрэ. Бука, Мэхээчэ да кинилэр курдук дьылҕаланыа эбитэ буолуо. Ону Иркутскайга тийээн дьонуттан быстан хаалан умналыы сылдьан өлөн-сүтэн хаалыабын, үөлээн-нээхтэрэ түбөһө түһэн, хаайыллартан куттаммакка дойдутун булларбыттара. Сэрии иэдээнэ уонна оччотооҕу кэм хабыр сокуоннара саха дьонун амарах майгытын уларыппатабын сөҕө саныыгын уонна ити курдук сахалар мэлдьи хааммыт тарда, бэйэ-бэйэбитин өйөһө сылдыахпыт диэн бүк эрэнэбин.

Хаража Суох

Өрүөстээх, төрөөрү ыарыыланан кэлин атахтарын олбу-солбу өрүтэ көтөҕөлөөн тэпсэн-элии турдагына, уот холбонон уп-уһун хотонго икки өттүнэн тардыллыбыт лаампалар араҕас уотунан сандаарыс гына түстүлэр. Онтон ыанньыксыттар киирэр-тахсар ааннара аһыллан хаачыгырыыра, кимнээх эрэ кэпсэтэллэрэ иһилиннэ.

Сотору уһун субурҕа көрүдүөр устун иччитэ Мааппыс доҕор онгостоору ильдэ кэлбит улахан кыыһын батыһыннарбытынан тийиэн кэллэ. Ынаҕа ынгырана-ынгырана тэпсэнэлии турарын көрөн:

– Ээ, Өрүөстээх номнуо ахтыбыт дии. Төрөөрү гыммыт. Ол иһин маарыын сарсыарда кирсин быспыт этэ. Чэ, хотуой, олус даххаһыйыма, төрүү оҕус! Аата тунгуй бургунас буолла-ххыный... – дии-дии кэлиргэ быыһынан киирэн ынаҕын сийин имэрийбэхтээтэ. Өрүөстээх эргиллэн сииктээх муннунан иччитин сытырҕалаан сынтарыннаата, аһыннарыахтыы ынгыранан ылла. Мааппыс ынаҕын имэрийэ-имэрийэ:

– Лаана, оол, уһааттар тастарыгар кураанах тирээпкэ уонна биэдэрэ баара буолуо. Аҕал эрэ, хара уута кэллэҕинэ тоһуйуохпут этэ, – диэтэ. Онтон Өрүөстээх таһыгар аа-дьуо кэбинэн нэччэннэтэ сытар Дьырылыгы: – Хотуой, Дьырылык, тур эрэ, сыҕарый! Миэстэни барытын сабардаан сытыан дуо? Көрбөккүн дуо, Өрүөстээх төрөөн эрэр дии? – диэн баран самыытын таптайбахтаата. Дьырылык баҕарбатахтыы оргууй аҕай айгыстан турда, ону аны өттүгүттэн анныалаан Өрүөстээхтэн тэйитэн биэрдэ.

Кыыс көрүдүөр устун сүүрэн тибигирэйэн тийиэн тирээпкэни, биэдэрэни аҕалаатын кытары, төрөөрү турар ынах хайдах эрэ бөкчөччү соҕус тутунна да кэнниттэн харанатын уу чаккыраабытынан барда. Мааппыс онно биэдэрэни тоһуйа оҕуста. Биэдэрэ аҕаарын курдук уу түспүтүн ынаҕын иннигэр ильдэн ууран биэрдэ. Лаана ону көрөн сирэйин мырдыччы туттан баран:

– Пахый! Итини тоҕо иһэрдэҕин? – диэтэ.

– Ынахха хара уутун иһэртэххэ сыылбата үчүгэйдик хоннор дииллэр.

– Ол сыылбата диэн тугуй?

– Оҕотун хаата, сорохтор кэнэҕэскитэ дииллэр. Хоннубакка иһигэр сытыйан хааллагына, ынах өлөр.

Өрүөстээх хара уутун сытырҕалаан көрөн баран аҕыйахта омурдан иһэн борулатан кэби-стэ. Онтон тэпсэнэлэмэхтээн баран икки илин атаҕар тобуктаата, устунан сытынан кэбистэ уонна ынчыктаан, түллэн барда. Мааппыс кэлиргэҕэ бааллан турар быаны сүөрөн ылла. Ынах кэнниттэн дьэнкирдинги дьүһүннээх ньирэй туйахтара быган кэллилэр. Мааппыс ньирэй атахтарыгар быа баайан баран:

– Лаана, кэл, тардыс эрэ, – диэтэ. Кыыһа дьых-дьах тутта-тутта кэлиргэ быыһынан киирэн быаны тардыста.

Ньирэйдэрин атаҕын тобугар диэри тартылар уонна кыайбатылар. Ынахтара ыараханлык ынчыктыырын быыһыгар «өө-ө-өөх!» диэн кыратык орулаан ылла.

– Бээ, тохтоо, арааһа, төбөтө туора баран хаалла быһыылаах, – диэн баран, Мааппыс ньирэй атаҕын төттөрү аста, онтон илиитин уган, кырдык, тиэрэ баран хаалбыт төбөтүн булан танытыттан тардан көннөрө охсон биэрдэ.

Лаана ити кэмнэ тэйэ охсон, сиргэммитти, куттаммыттыы сирэйин куһаҕан баҕайытык туттан баран көрөн турда. Ийэтэ ньирэй төбөтүн көннөрөөт:

– Хотуой, кэл, тардыс! Итиннэ мырдынны туруон дуо? – диэтэ.

Бу сырыыга ньирэйдэрэ ийэтин иһиттэн начаас ньылбырыс гынан тахсан кэллэ. Ону кытары эмиэ уу халыс гына түстэ. Мааппыс, ньирэй айаҕыттан, муннуттан салынган ыра-астаан, туйаҕын дьэнкир өнүргэһин тынгырагынан хастаан, этин-сиинин тирээпкэнэн соп-

похтуу түһэн баран, агдатыттан өрө көтөҕөн ийэтин иннигэр илдьэн биэрдэ. Кугас эриэн дьүһүннээх, мангаас сирэйдээх оҕус ньирэй эбит. Өрүөстээх сытан эрэ оҕотун салаамахтаата.

– Сытан эрэ салыан дуо? Тур! – дии-дии Мааппыс ынаҕын самыытын таптайбахтаата.

Өрүөстээх истибит курдук илин атаҕар тобуктаан турда уонна оҕотун салаан барда. Ньирэй титириир курдук дьыгиһийбэхтээн ылар, илин атаҕын иннин диэки чиккэччи тэбэ сытан тура сатаан өгдөннөөмөхтүүр. Атаҕын кумуйа туттан сөһүргэстээн турар диэни билбэт да быһыылаах.

Мааппыс ынаҕа оҕотун кичэйэн салаабытын кэннэ ньирэйи эмиэ агдатыттан бобо кууһан көтөҕөн аҕалан ийэтин синнигэр үнүлүттэ. Ньирэйи икки хараҕын симэ сылдыар, ийэтин эмиийин булбакка мээнэ үнүөлүүр. Ону сэнгийэтиттэн ылан эмиийи буллараан биэрбитигэр, эмэн чомурҕаппытынан барда. Атахтарыгар билигин даҕаны бигэтик тирэммэт, титирэстии-титирэстии амтаһыйан эмэн сабырҕата туран, сүһүөҕэ мөҕөн эмиийин сүтэрэн кэбиһэн баран эмиэ мээнэ үнүөлээтэ. Мааппыс хап-сабар эмиэ эмиийи буллара охсон биэрдэ. Сотору соҕус:

– Чэ, сөп буолуо, – диэн баран ньирэйи кууһан ылан ийэтин иннигэр илдьэн маарыын атаҕар баайан баран тардыбыт быаларынан моонһуттан баайан кэбистэ. Онтон Лаана баҕа-наҕа сааллыбыт тоһоҕоҕо айаҕа маарыланан сабыллан ыйанан турар биэдэрэни уонна ынах ыыр намыһах олоппоһу аҕалан биэрбитин ылан, олоро түһэн ынаҕын ыан курулаппытынан барда.

Ынаҕын ыат, уоһахтаах биэдэрэтин Лаанаҕа туттаран баран ньирэйин быатын сүөрэ туран:

– Бэйи, бу ньирэй тоҕо хараҕын көрбөтүҥ? – диэн баран, хараҕын быһа симэ сылдыар ньирэй халтаһатын арыһан көрөөт, уолуһан уһуутуу түстэ: – Тый!! Хараҕа суох эбит дии...

Лаана эмиэ соһуйан:

– Уо-аай! – диэт уолугун бобо харбанна.

– Эрэйдээх, сүөһү буолар эрэ, суох эрэ... Сарсын бэтэринээрдер көрөллөр ини, – дии-дии Мааппыс ньирэйин көтөҕөн ылан кэлиргэ нөҥүө түһэрдэ, онтон санга төрөөбүт ньирэйдэргэ аналлаах чуолаҕас-чуолаҕас курдук, иһигэр күөгэччи от тэлгэммит хаптаһын уйаҕа илдьэн укта. Өрүөстээх, оҕотун ылан барбыттарыгар, миэстэтигэр тэпсэнэли-тэпсэнэли ыңгырана хаалла...

* * *

Хараҕа суох ньирэй сарсыннытыгар ийэтин эмэригэр атаҕар бигэтик турар буолбута. Ийэтин ыңгыранарынан, хатыылаах тылынан салыырынан, сып-сымнаҕас эмиийинэн, минньигэс да минньигэс үүтүнэн, сытынан-сымарынан билэрэ. Мааппыс сангатын, сытын эмиэ эндэппэккэ билэр буолбута. Сарсыарда эмиэ көтөҕө былаан илдьэн ийэтин эмтэрэн баран уйатыгар аҕалан укпута. Онон Мааппыс сыта, сангата уонна ийэтэ ыңгырынара, салыыра, минньигэс үүтэ киниэхэ биир ситимнээх өйдөбүл буолбуттара. Уйатыгар укпутун да кэннэ, Мааппыс сангата ыраата-ыраата чугаһаан кэлэрин иһиллээн, төбөтүн хантанната-хантанната кулгаахтары эр-биир далланната сыппыта.

Биир кэмнэ ийэтин минньигэс үүтүн кытары ситимнээх, бу күн сиригэр кэлээт аан бастаан истибит түргэн-түргэнник тылыбыраабыт санганы кытары атын саналар нямалаһаллара иһиллибитэ. Ньирэй кулгаахтары даллатан, төбөтүн чолоччу туттан ол сангалары истэ сыттаҕына, адьас субу чугаһаан кэлбиттэрэ. Ийэтин эмтэрэ илдьэринэн билэр сангата:

– Хараҕын уута да суох. Чэ, бэйэҕит көрүң, – дии-дии уйатын аанын арыһан, тураары өгдөнөлөөн эрдэҕинэ, моонһугар баайбыт быатыттан туруору тардан уйаттан таһырдыа соһон таһаарбыта.

– Ньирэй-ньирэй курдук эбит ээ. Үчүгэй баҕайы көрүңнээх, – диэн бэрт наһыл санга иһиллибитэ.

– Оннук эбит дии, – диэн атын санга иһиллибитэ.

Ол сангалар диэки мылаарыннаабыта, муннугар туох эрэ хабархай сыт саба биэрбитэ. Ийэтин эмтэрэ ильдээччиттэн адьас атын сангалаах, сыттаах-сымардаах дьон олбу-солбу харахтарын халтаһатын арыталаан, сийин, ойоһонун, атабын имэрийтэлээн, туппахтаан көрбүттэрэ.

– Харабын уута төрүт суох, халтаһаларын анна кып-кыһыл эт. Атына барыта үчүгэй эбит ээ, туох да итэҕэһэ суох. Битэмиинэ тийбэтиттэн хараҕа суох буолаахтаабыт. Битэмиин укуоллуохпут уонна ийэтин саатар биир ый эмтэҕинэ табыллар, үчүгэйдик аһыан наада.

– Ийэтин саатар биир ый эмиэн наада даа? Ону ким көрөр? Миигиннык киһи бэҕэһээ, бүгүн хараҕа суох ньирэйи ийэтин эмтэрээри көтөҕөлүүрбөр сийим быһынна. Хайа уонна ынахпын ньирэйгэ быһа эмтэрдэхпинэ, үүтүм намтыыр буоллаҕа дии. Оччоҕо ийэлэри, ньирэйдэри миигиттэн ылын, атын кимиэхэ эрэ көрдөрүң. Айака, мин көрбөппүн, – диэн Мааппыс бэрт түргэнник тылыбыратан кэбистэ.

– Ээ, Мааппыс, инньэ диэмэ, атын ким көрүөй... Сүһүөбэр бигэтик турар буолбут дии, аны көтөхтөрбөт ини. Эбии таабыл суруйуохпут, бороохтуйдагына, ньирэй көрөөччүгэ туттарыахпыт, – диэн набыл санга аа-дьуо унаарыйда.

– Чэ, оттон оннук буоллагына көрөрбөр тийэбин. Эрэйдээҕи аһынабын даҕаны ээ...

– Хата, инньэ диэ, – диэн хабархай сыттаах сангата иһилиннэ уонна имэрийэ туран тугу-нан эрэ ыарыылаах баҕайытык самыгытын дьөлө кэйдэ. Онтон:

– Мин күн өрүү-өрүү кэлэн укуоллуур буолуоҕум, – дии-дии дьөлө аспыт сирин имэрийбэхтээтэ.

Ньирэйи эмиэ уйатыгар уган кэбистилэр. Иччитин сангатын, ынахтар ыгыраналларын, араас тыаһы-ууһу истэн чолооруннуу сытан баһын унньуччу быраҕан утуйан хаалла.

* * *

Хараҕа суох ньирэй ый курдук ийэтин эмэн биллэ төлөһүйдэ. Өссө атын ньирэйдэрдээбэр быдан төрөлкөй курдук. Ийэтин сарсыарда уонна киэһэ эмэр уонна Мааппыс анаан талан биэрбит ньаассын отун кэбийэн ньэччэнниир буолла. Халлаан сылыһан, күнүс ынахтары барыларын таһырдыа таһаартыыллар. Ынахтар тахсар, киирэр кэмнэригэр унга диэкилтэн хотон никсик сытын чэбдигирдэр ыраас баҕайы салгын сайан киирэр. Киэһэ ийэтэ адьас атын, хараҕа суох ньирэй хаһан да билбэтэх дьикти үчүгэй сыттаах-сымардаах буолар. Биир күн иччитэ Мааппыс уонна набыл сангалаах зоотехник, хабархай сыттаах, сытыы иннэнэн дьөлө кэйэр бэтэринээр урут хаһан да истибэтэх сангалаах, сыттаах-сымардаах киһини батыһыннаран аҕаллылар. Набыл санга:

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.